

НАПОМЕНЕ

¹ Пре њега поделу је направио П. Покршћин, Православна церковна архитектура въ сербском королевствѣ, 1906 Петербург.

² G. Millet, L'Ansien ant serbe, Paris 1919. Темељнију и потпунију поделу српске средњовековне архитектуре извели су њени најбољи познаваоци, проф. Ђ. Бошковић, Архитектура Средњег века Београд 1957, стр. 273—301 и проф. А. Дероко. Мон. и декор, архитектура у средњев. Србији, Београд 1953.

³ М. Васић, Жича и Лазарица. Београд 1928, стр. 3.

⁴ Види: арх. Б. Вуловић: А. Дероко, Средњовековни градови у Србији, Црној Гори и Македонији, Београд, Просвета, 1950, Старинар, 1952/53, књ. III—IV, стр. 287.

⁵ К. Јиречек Историја Срба I, Београд 1952, стр. 295 и 296.

⁶ Ово се нарочито односи на монументалне споменике владарских задужбина, односно гробних маузолеја подизаних још за живота владалаца. Њихова унапред одређена намена је истовремено задржала и континуитет стилског обликовања. Такви случајеви могу се пратити од Студенице до Бањске, Дечана и Св. арханђела код Призрена. Тек црква манастира Раванице, гробна црква кнеза Лазара, од ступа од уобичајене стилске концепције, као ново, оригинално решење.

⁷ Познате су везе Србије са Епирском деспотовином још за време Немање. Једна од његових кћери била је удата за епирског деспота Манојла. Краљ Радослав је био ожењен Аном, ћерком епирског цара Теодора Анђела. Прва Милутинова женидба била је са ћерком тесалијског севастократора Јована (Алекса Ивић, Родословне таблице српских династија и властеле, Нови Сад, 1928, књ. 49, изд. Матице Српске; *Bikantimoseribica, saeculi XIV, Bruxelles 1957, 1—49, M. Laskaris, Deux chartés de Jean Uroš, dernier Nemianide novembre 1372, indiction XI.*)

⁸ Ст. Станојевић, Краљ Милутин, Горишњица Н. Ч. XLVI, Бгд. 1937, стр. 1—(43).

⁹ К. Јиречек, Историја Срба, I, стр. 191.

¹⁰ По Раһимегу Симоида је била још дете са својих шест година.

¹¹ К. Јиречек, Историја Срба I, 1952, стр. 202.

¹² М. Пурковић, Српски патријарси средњег века, Гласник С. Н. Д., 1936, књ. XV—XVI, стр. 303—357.

¹³ Веома често, овај период византијске архитектуре многи савремени учени људи означавају баш овим именом. Међутим, термилошки, овај израз, поготову везан за династију Палеолога, не иде, Али иза њега се запажа одиста снажан преокрет и успон византијског стваралаштва тог времена, који је био условљен низом других чињилаца (Ш. Дил, Историја византијског царства 1933, стр. 140; Н. Мавродинов, Византијска архитектура, 1955, Софија, стр. 133). Пре свега, овом успону су претходили политички, друштвени и економски чиниоци.

¹⁴ Г. Острогорски, Историја Византије, Бгд. 1947, стр. 238—245.

¹⁵ Ђ. Бошковић, Основи..., 1947, стр. 79. Из ових центара појављују се групе уметника сликара, па и градитеља у Србији за време краља Милутина. Исто тако, за време кнеза Лазара и његовог сина Стефана, била је ангажована трупа зографа из неке солунске сликарске радионице. Осамдесетих година XIV века једна група сликара радила је из Солуна на иконама у манастиру Хиландару.

¹⁶ В. Марковић, Православно монаштво, стр. 126.

¹⁷ Ова сеоба је извршена за време патријарха Спиридона, о чему сведочи Жичка повеља датирана 2. марта 1382.

¹⁸ Ст. Новаковић, Срби и Турци XIV и XV века, 1933, стр. 28.

¹⁹ Ст. Новаковић, н. д., стр. 27—8.

²⁰ Гласник XXIV, стр. 245.

²¹ В. Марковић, Православно монаштво . . . 1922, стр. 126—7.

²² На жалост, трагови његове испоснице нису пронађени, мада на обе обале реке има већи број пећинских отвора, а само место, иако ненасељено, носи назив Вавило.

²³ В. Макровић, Православно монаштво . . . 1922, стр. 128. др Рад. Грујић, Народна енциклопедија IV, Синајски манастир, стр. 100.

²⁴ Данилов настављач. ед. Даничић, 383; Н. Дучић, Старине Хиландарске, V, Животопис старца Исаије који је живио у XIV вијеку, Гласник С.У.Д. 56, 1884 Гласник С. Н. Д., 1936, 308; В. Мошин, Житие старца исаи, игумена русског манастира на **Авонѣ**, Сборник рускаго археологическаго общества въ Югославш III, **Бѣлградѣ** 1940. 125—126; Зборник Византолошког института САН, XLIV, 1955, Др Ђ. Стричевић, Улога старца Исаије у преношењу светогорских традиција у моравску архитектонску школу, стр. 221—232.

²⁵ Познат је његов спис о поразу Срба у бици на Марици; сем тога, превео је на матерњи језик дела Дионисија Ареопагита.

²⁶ И. Руварац, О кнезу Лазару, 1888, 140.

- ²⁷ Slavische Bibliothek I, 1851, 134.
- ²⁸ Гласник С. Н. Д. 1936, књ. XV—XVI, М. Пурковић, Српски патријарси средњег века, стр. 303—317.
- ²⁹ Поред Исаије, у делегацији су били: светогорац Теофан, Исајини ученици Нифон и Силвестер и „тљковател“ Никодим Грчић из Костура (Подаци И. Рувараца, О кнезу Лазару, 1888, 137—9; Н. Дучић, Животопис старца Исаије..., Гласник 56, 1884, 75—6; Данило 382).
- ³⁰ Гласник XLII, 1875, 258—9.
- ³¹ Са радом на измирењу црква започето је још 1363 (Ст. Новаковић, Срби и Турци, стр. 150—153). Преговори су вођени између оног истог патријарха Калиста који је изрекао анатему 1354 (Гласник С. Н. Д. 1936, М. Пурковић, *Ibidem*, стр. 303—317) и Душанове удовице, монахиње Јелисавете у Серу, али без успеха.
- Корак који је довео до делимичног измирења, начинио је десет Угљеша, после чега је црква у његовој земљи потпала под јурисдикцију новоизабраног грчког митрополита (М. Васић, Ж. и Л. стр. 194).
- ³² Мошинь, н. д., 138—146; Гласник 56, 72—73; и детаљнији коментар „О улози старца Исаије у преношењу светогорских традиција у моравску архитектонску школу“ публиковао је др Ђ. Стричевић у Зборнику Византолошког института САН, књ. 3, Бгд, 1955, стр. 221—232.
- ³³ Зборник Византолошког института САН, н. д. 227.
- ³⁴ Данило, животи краљева, ед. Даничић, 383—384.
- ³⁵ Старине V, 5; Зборник Арх. фак., IV књ. 1957/8, св. 3, Б. Вуловић, Конзерваторске белешке са терена, стр. 3.
- ³⁶ Ст. Новаковић, Законски споменици..., 497. Присни односи са породицом Лазара за време његова живота па и после његове смрти, очигледно се испољавају и на извесним културно историјским траговима. Сисојевачки живопис стоји у тесној вези са живописима Раванице и Манасије. Уравно би се могло говорити о истој групи мајстора сликара који су учествовали после рада на раваничком живопису, као и о групи која је после Сисојевца живописала Манасију. Види: др Св. Радојичић, Мајстори старог српског сликарства, Бгд, 1955, 40; Б. Вуловић, Конзерваторске белешке..., Зборник Арх. фак., 1957/8, св. 3, ст. 6. и др В. Ђурић, Солунско порекло ресавског живописа, Зборник Визант, инст., 1960, стр. 123.
- ³⁷ *Byzantimische Zeitschrift*, Band 53, 1960 München, Dr V. Đurić, *Über den »ein« von Chilandar*.
- ³⁸ Тако је краљ Стефан Урош II Милутин на месту Немањине цркве подигао нову цркву манастира Хиландара, 1303, а поред ње и друге грађевине у манастирском комплексу (Ј. Стојановић, Записи и натписи, књ. II, 3808). Стефан Душан је лично са женом Јеленом посетио Хиландар и поред овога даровао и многе друге манастире у Светој гори. Његовом помоћу је манах Исаија обновио манастир Св. Пантелејмон и у њему постао игуман.
- ³⁹ Вл. Петковић, Преглед црква..., Београд, 1950, стр. 336.
- ⁴⁰ В. Марковић, Православно монаштво..., 1920, стр. 129.
- ⁴¹ Miklosich, *Monumenta*, 332; Ст. Новаковић, Законски споменици, стр. 450.
- ⁴² Мајков и Енгел пишу да је кнез Лазар 1380. године ову хрисовуљу издао приликом свог боравка у Светој гори. Међутим, И. Руварац покушава да их победи, али без икаквих оправданих и убедљивих доказа, наводећи као једини аргуменат да кнезу Лазару у то време није „било до путовања и да није могао ни мислити да походи света места“ (И. Руварац, О кнезу Лазару, Нови Сад, 1888, стр. 198—200).
- ⁴³ Гласник XI, 138.
- ⁴⁴ Гласник XXIV, стр. 256—258.
- ⁴⁵ И. Руварац, О кнезу Лазару, 1888, стр. 201.
- ⁴⁶ Гласник С. Н. Д., 1932, др Радослав М. Грујић, Светогорски азили за српске владоце и властелу, стр. 69—76.
- ⁴⁷ *Monumenta Serbica* 331; В. Марковић, Прав. монаштво..., стр. 137.
- ⁴⁸ *Monumenta Serbica* 332.
- ⁴⁹ В. Марковић, Православно монаштво..., стр. 132.
- ⁵⁰ По Ђ. Сп. Радојичићу (Стара српска књижевност, Бгд. 1960, стр. 339), Константин у се приписује бугарско порекло, а по П. Поповићу (Старе српске биографије XV и XVII века, 1936, стр. XLI), овај велики и плодни писац с почетка XV века, могао је да буде и Македонац из села Костенца код Прилепа или из Тракије.
- ⁵¹ По Неофиту из XIV века (цитира га Ђ. Сп. Радојичић, *Ibidem*, стр. 336), овај је без одређеног етничког порекла и за њега се каже да је „булгароалбанитовлач“
- ⁵² Ђ. Сп. Радојичић, *Ibidem*, стр. 338, 341. и 345.
- ⁵³ Ђ. Сп. Радојичић, *Ibidem*, стр. 324.
- ⁵⁴ О њој је оставио податке на пропутовању 1433. године Bertrandon de la Brokier. Он каже да је у то време била богата и густо насељена, са лепим селима (Рад XLII, 172).
- ⁵⁵ К. Лиречек (И. С. II, 1952, стр. 233) цитира византинца Кривоцула који каже да је Србија у погледу на рудно благо превазилазила Индију.
- ⁵⁶ Податак из Раваничке хрисовуље.
- ⁵⁷ Др В. Симић, Историски развој нашег рударства, Бгд, 1951, стр. 46.

⁸⁸ Назван тек у XVIII веку Горњак; В. Марковић, Православно монаштво, стр. 130.

⁵⁹ Ђ. Бошковић, Манастир Велуће, Старинар III—IV, 1955, стр. 74.

⁶⁰ В. Марковић, Прав, мон., стр. 130.

⁶¹ Ђ. Стричевић, Старинар V—VI, 1954/55, стр. 115—127.

⁶² Вук Ст. Караџић, Српске народне пјесме II, Беч, 1895, стр. 212.

⁶³ Ibidem, стр. 205.

⁶⁴ Познате су опсежније студије: др. Ц. Фисковића, Наши градитељи и кипари XV и XVI стољећа у Дубровнику, Загреб, 1947 и др. Св. Радојчић, Мајстори старог српског сликарства, Бгд, 1955, 19—39; затим Ђ. Бошковића, Портал мајстора Радована у Трогиру, Југословенски историски часопис V, св. 1—2, стр. 263—267, О неким нашим градитељима и сликарима из првих деценија XIV века, Старинар, IX—X, 1959, стр. 125—131, и Стари Бар; Бгд, 243—252; Сл. Ненадовића, Керамопластика Богородице Љевишке, Гласник Музеја Косова и Метохије I, 1956, стр. 23, као и чланак Св. Мандића, Два студеничка градитеља, Политика, октобар 1960.

⁶⁵ Др. Вл. Петковић, Раваница, Бгд., 1922, стр. 64; Др. Св. Радојчић, Мајстори..., стр. 39—40, сл. 25; Б. Вуловић, Саопштења I, 1956, стр. 167—168.

⁶⁸ Овим проблемом се први бавио Др. В. Ђурић, Солунско порекло ресавског живописа, Византолошки зборник радова, књ. 6, Бгд, 1960, стр. 111—128 и Три фреске у кубету Манасије, НИИ 1. маја 1960.

⁸⁷ Приликом извођења већих и компликованијих архитектонских детаља, протомајстор се често служио равним површинама подова или глчаних фасада за разраду скица. За овакве случајеве има доказа на скицама у природној величини на горњем спрату куле трогирског звоника (Ђ. М. Ивковић, Трогир, Бгд, 1928, стр. 7, сл. 9) и на фасадама Студенице (види: Сл. Ненадовић, Студенички проблеми, Саопштења III, Бгд 1957, стр. 17—26). При компоновању мотива за скулптуру розете, слично је поступио раванички клесар са примерком опеке нађене у западном зиду цркве (сл. 2). На фасади Љубостиње, на сачуваном оригиналном малтеру, у једном од поља уоквирених слепом аркадом на олтарској апсиди, сликар је циркулом скицирао себи мотив розете мањих димензија, да би га затим дефинитивно, у самом пољу тимпана, обрадио и полихромисао црвеном бојом.

⁶⁸ Чак и да су њихова градитељска искуства преношена са оца на сина. Види: Ц. Фисковић, Ibidem, стр. 45.

⁶⁹ Није искључено да су у место потписа у оваквим случајевима урезаване у камен разне ознаке одређених трупa или мајсторских радионица. Тако су, на пример, не може сматрати да је случајно употребљен као декоративни мотив квадрат са дијагоналама и интерполованим тачкама на дечанском натпису јужног портала, који је исклесало фра Вита, мали брат из Котора, града краљева. Исто тако, нису случајне ни ознаке на порта лима Студенице, Градца или Сопоћана (види: Зборник Арх. фак., књ. IV, Бгд, 1957/58, св. 3, чланак Б. Вуловића, Конзерваторске белешке са терена, стр. 8—9). Сличних примера има и на Приморју. Тамо су мајстори градитељи били вешти клесари, оријентисани углавном на камен као основни материјал за грађење. Зато је често на њиховим надгробним плочама урезиван алат којим су се за живота служили. (На такве случајеве наилази се на гробовима у фрањевачкој цркви у Стону, доминиканској цркви у Лопуду, под тремом Св. Михаила на Лападу итд.).

⁷⁰ Ђ. Бошковић, Манасија (Архитектура), Бгд 1928, стр. 23.

⁷¹ Њему се приписују редови ученог списка:

**ТАКО ПРИЗОРЕНСКЕ ЦРКВЕ ПАТРОС
И ДЕЧАНСКАА ЦРКВИ, И ПЕКСКАА ПРИПРАТ И ВАНСКО ЗАЛТО, И РЕСАВСКО ПИСАЊЕ ИЕ
ОБРЪТАЕТ СЕ НИГДЕЖЕ.⁶⁴**

Ђ. Сп. Радојчић (Антологија старе српске књижевности, Бгд, 1960, стр. 160. и 338) сматра да у аутору ових речи не треба гледати неког „београђанина са почетка XV века“ са деспотовог двора, већ деспота Стефана. Истог је мишљења др. В. Ђурић, у поменутом чланку „Три фреске у кубету Манасије“.

⁷² Писац ових редова је Константин филозоф, биограф деспота Стефана Лазаревића. Види: Гласник 42, стр. 288—289.

⁷³ Љ. Стојановић, Записи и натписи, 250; В. Марковић, Ibidem, стр. 135; Ђ. Сп. Радојчић, Стара српска књижевност, Бгд, 1960, стр. 340.

⁷⁴ Своме иноку из Далше, деспот Стефан је поверио подизање манастира на извору реке Дајше у Звижду, који је данас у рушевинама.

⁷⁵ Вук Ст. Караџић, Српске народне пјесме II, Беч, 1895, стр. 205.

⁷⁶ У поглављу о пореклу архитектуре о овоме ће бити више речи. Види: Ђ. Бошковић, Стари Бар, Бгд, 1962, стр. 243—252;

⁷⁷ Ђ. Сп. Радојчић, Гласник САН, књ. I, св. 1—2, Бгд, 1949, стр. 226—227. и Старинар, књ. I, Бгд, 1950, стр. 87—90, и др. Св. Радојчић, Мајстори..., Бгд, 1955, стр. 43.

⁷⁸ Њихово је познато сликарство манастира Зрзе, Андреаша на Трески и манастира Св. Марине, на данашњој територији Албаније.

⁷⁹ Др. Св. Радојчић, Ibidem, стр. 44.

⁸⁰ Ст. Новаковић, Срби и Турци XIV и XV века, Бгд, 1933, стр. 274.

⁸¹ Ил. Руварац, О кнезу Лазару, стр. 93.

⁸² Гласник СНД, XII, 1933, др М. Динић, Један нови податак о Николи Алтомановићу. стр. 257. Г. Шкриванић (Оружје у средњовековној Србији, Босни и Дубровнику, САН, 1957, стр. 161), полазећи од тога да је Дубровник 1363. производи топове и ослањајући се на М. Орбинија, претпоставља да је кнез Лазар овом приликом тучао Николу Алтомановића ватром топова, а склон је да поверује да је исто оружје Лазар употребио против Турака на Косову.

⁸³ К. Јиричак, Историја Срба, књ. II, 1923, стр. 86.

⁸⁴ Ил. Руварац, О кнезу Лазару, Нази Сад 1887, стр. 3—5.

⁸⁵ Летопис Матице српске, 150, 1887, стр. 81.

⁸⁶ Ђ. Стричевић, Једна хипотеза о титуларном имену српских деспота XIV века, Старинар VII—VIII. 1956/7, стр. 126.

⁸⁷ В. Петковић, М. Раваница, Бгд, 1922, цитира један оштећени рукопис који није старији од XVI века, из патријаршиске библиотеке у Карловцима.

⁸⁸ Повесно слово Данила Млађег; Гласник СНД. 1940; др Ђ. Сп. Радојичић, Избор патријарха Данила III... ; Ст. Новаковић, (Срби и Турци XVI и XV века, стр. 231) има највише поверења у Данила Млађег, пошто је овај био очевидац церемонија у вези са преносом моштију.

⁸⁹ В. Марковић, Прав. монаштво. , стр. 129.

⁹⁰ Ст. Новаковић (Срби и Турци XIV и XV века, стр. 231) претпоставља да је за ово било потребно одобрење султана које је, „како изгледа“, затражио Стефан приликом одвођења његове сестре Оливере. Др Ђ. Сп. Радојичић (Гласник СНД. 1940, стр. 3381). такође само „изгледа“ да је при овоме акту Вук Бранковић могао да прави сметње из разлога што је био завидљив на Лазареву кононизацију, управо на учвршћивање династије Лазаревића.

⁹¹ Др В. Петковић. Ман. Раваница, стр. 11—13. Година 1941, мошти кнеза Лазара пренете су из Врдника у Београд и леже у Саборној цркви.

⁹² Гробницу је приликом конзерваторских радова пронашао арх. Б. Вуловић, а археолошки је испитана 20. новембра 1956, заједно са др Мирјаном Ђоровић-Љубинковић и Радивојем Љубинковићем.

⁹³ На жалост, гробница је опљачкана изгледа истовремено када је уништен камени Лазарев саркофаг. У њој су пронађени ретки остаци костура, део балчака или дршке мача, као и остатак његовог врха. Ови остаци говоре о томе да је то била профана личност неког великог властелина, а и пронађени делови тканине припадају цивилној ношњи. Тканина је златоткана; уз њу су нађени остаци златоткане чипке, златоткана дугмета (од којих једно цело), расута зрна бројаница и два фрагмента златоткане узице. За време опљачкаша гробнице свакако да су случајно упала два новчића, један пореклом деспота Ђурђа Бранковића, а други је сребрни, мађарски. Уочени су разбацани фрагменти костију ребара, део темене кости и фрагмент горње вилице. Неколико фрагмената костију је било завијено у златоткану тканину и положено попречно на дну западног дела гробнице, а све заједно је било покривено косо постављеном иструлелом даском. У гробници пуној земље било је шута, камена, малтера, делова опеке, фрагмената фресака и комадића разнобојног стакла од прозорских окулуса. Дно гробнице је било једини нетакнути део. Преко подлоге од финог кречног малтера је била положена даска препарирана слојем неке врсте гипса и са горње стране бојена. Преко ове даске је била положена тканина без набора, вероватно као део покрива. На овој релативно густо тклој тканини нађени су прилепљени остаци златоткане тканине уз коју су на неколико места констатовани фрагментирани делови костију ребара. По орнаменталним мотивима, у ткању златоткане тканине рекло би се да су постојале две врсте.

⁹⁴ К. Јиречек, И. С. Бгд, 1952, стр. 342.

⁹⁵ Ст. Новаковић, Срби и Турци, стр. 343.

⁹⁶ Ст. Новаковић, Ibidem стр. 344.

⁹⁷ Ст. Новаковић, Ibidem, Бгд, 1933, стр. 217.

⁹⁸ По К. Јиречеку (И. С. IV, стр. 168) Сава би био жив за време измирења црква, а по Савином биографу (Данило, 383), и по др Рад. Грујићу (Народна енциклопедија IV, 4) Сава је тада био мртав.

⁹⁹ На ситуацију насталу пред изборе патријарха, осврће се Данилов настављач и износи веома ружне утиске.

¹⁰⁰ Гласник СНД, 1936, 311, М. Пурковић, Српски патријарски средњега века.

¹⁰¹ Др В. Петковић, Манастир Раваница, стр. 6.

¹⁰² Извор питке воде који се налази на 500 метара западно од манастирског утврђења, на самом излазу из равничке клисуре, могао би да индицира неко мање, старије насеље античког порекла. Овај извор је био каптиран и вода је широким керамичким цевима спровођена за римско насеље Noreum Margi. На рубу извора још данас се могу видети остаци зида рађеног у опечи, са широким спојницама малтера јачине опеке. Сем тога, у зидовима Стефановог нартекса нађена су, уграђена као сполује, два мања фрагмента од натписа који се везују за сам извор или је пренет као материјал за грађење са античког Noreum Marguma.

¹⁰³ К. Ј., Историја Срба I, 1952, стр. 149, и Herrsrlasse, 86.

¹⁰⁴ Опека је нађена у северном зиду протезиса за време радова на рестаурацији кровног венца на овом делу грађевине. Лежала је у хоризонталном појасу од три реда опеке и то у последњем, горњем реду. Тачно место налаза је на 0,80 m. од североисточног угла цркве мерено по хоризонталу, а 1,15 m испод кровног

венца. Текст натписа је био доле окренут. Малтер у коме је лежала опека припала оригиналном Лазаревом малтеру. Осим тога, опека је по површини која је излазила на спољни фасадни део зида била, као и остале, превучена црвеном бојом, димензија 30 x 29 x 5 5 cm.

Натпис је угребен на глаткој страни оштрим и чврстим предметом на свежој непеченој глини. После печења натпис је остао неповређен. Аутор натписа је анонимни мајстор који је био ангажован на спремању цигле за зидање цркве. Стиче се утисак као да га није у потпуности завршио, пошто је на површини опеке остало нешто мање од половине неискоришћеног простора.

У натпису се помињу Саси, као мајстори који су били погођени да на градилишту направе ћерамиду односно циглу за Раваницу. Овај податак, јединствен по садржини у средњовековним текстовима, јасно и недвосмислено детерминише занимање Саса који не само да су били рудари, већ и занатлије, радници и мајстори на другим врстама послова. Др М. Динић је у својој веома исцрпној студији о Сасима (За историју рударства у средњовековној Србији и Босни, I део, посебно издање САН, књ. ССXL, Бгд, 1955, стр. 13—23) констатовао да су се Саси, као засебна етничка целина средином XIV века, потпуно етнички претопили у наш живаљ. Отуда употребу речи Саси у овоме натпису не треба директно везивати за специјализоване рударе, познате још из времена Уроша I. У доба грађења Раванице они су, по др М. Динићу, потпуно етнички прерасли у српски елеменат, али су као мајстори и занатлије по традицији носили име Саси. Дакле, Сасе у натпису на опеци треба одвојити од појма који има етничко значење. Етнички појам је током времена замењен еснафским. У доба кнеза Лазара, феудални поредак је кулминирао и били су сазрели услови за развитак занатства и еснафских радионица. Уз помоћ ових важних момената се могу објаснити нагле, скоковите промене, које су се одражавале и на култури тадашњег друштва.

Натпис је очигледно посвећен мајсторима цигларима. У првом делу натписа аутор говори о Сасима као мајсторима ангажованим за одређену врсту посла, а у другом се одушевљава њиховим радом и каже: „Трсе сасн не еднога“. Глагол трсити треба да одговара речи производити, или избацивати у смислу привређивања. Ова реч се и данас употребљава у Херцеговини и значи: избацивати, а налази се и у савременом бугарском речнику. Код Даничића је нема. Вук Стеф. Караџић (Српски рјечник, III и IV издање из 1898 и 1935, стр. 694. и 776) овај глагол изједначава са глаголом свршити, што значи: довршити, доканати, отарасити или отрсити.

Према последњем реду текста натписа рекло би се да је мисао остала недовршена. Вероватно да је писац текста, задовољан радом, хтео рећи како су Саси на послу врло вредни и како избацују не једну, већ масу опека за релативно кратко време, Оваква мисао слично изражена налази се нешто доцније око 1431, код Константина Филозофа, у расправи о правопису:

**„ОБРЕТАЈЕТ ВОСЕ 8 ДРЖАВ-
НАГО АНОЖАСТВО КЊИГА, ПО МЕСТЕХ И АНОАСТИФЕХ И ДОМЕХ“⁶⁵... КЊИГИ ЖЕ НЕ ЈЕДИНА,
НО И АНОГИ СЪТ ПОВРЕДЕ НАС“**

(др Ст. Станојевић, др Л. Мирковић и арх. Ђ. Бош-

ковић, Манасија, Бгд, 1928, стр. 3).

¹⁰⁵ И у народној песми (Вук Стеф. Караџић, *Ibidem*, 204—205) се говори да се под Кучајским планинама налази: „Један лијеп, царе, заревањак“.

¹⁰⁶ Врднички препис код Др. В. П., Ман. Раваница, стр. 73—77. и Болоњски, сл. 4.

¹⁰⁷ Гласник СУД XXI, стр. 257.

¹⁰⁸ Из Народне библиотеке у Београду, Каталог бр. 23.

¹⁰⁹ Др В. Петковић, Манастир Раваница, стр. 7.

¹¹⁰ Најпре је публикован у Летопису Матице српске, 79, 1847, 46—56, затим код Ф. Миклошића, *Monumenta Serbica*, Vienne. 1856, 196—200. Оба издања или не одговарају препису због пропуштених делова текста, или су доста рђава. Нешто се налази и код Ст. Новаковића, Законски споменици српских држава средњег века, Бгд, 1912, 769—770. На крају публиковао га је у целини др Влад. Петковић, Манастир Раваница, Бгд, 1922, 73—77 и у Старицама, Бгд, 1923, 55—61. Оригиналан Вредничког преписа данас се налази у Патријаршиском музеју у Београду.

¹¹¹ На њега је у неколико речи скренуо пажњу и опомену на годину и потпис патријарха Јефрема, проф. Никола Радојчић у Гласнику СКА, XLVIII, 1938, стр. 349—350.

¹¹² Др В. Петковић, Манастир Раваница, 1922, стр. 22.

¹¹³ На Атосу ни данас није редак случај да се монаси једног манастира, приликом парничења око манастирске земље са суседним манастиром, позивају на повеље даровнице. Приликом мог боравка ујесен 1954, манастир Хиландар је са Есфигменом имао сличну расправу пред судом у Солуну, где је као доказни материјал о границама свога имања, подносио повељу цара Стефана Душана.

¹¹⁴ Др Влад. Петковић, Ман. Раваница, Бгд, 1922, 21—23.

¹¹⁵ Љ. Стојановић (Записи и натписи I, 152) даје овај натпис као непотпун. Поред тога, нетачни су подаци о томе да се налази на врху куле и да је „узидан циглама“. Натпис иде преко целе ширине северног зида на висини 7.40 m од нивоа терена. Цео је смештен у једном реду са висином слова до 35 cm. и исписан је фреско техником на свежем малтеру.

¹¹⁶ Овоме иде у прилог коментар о непоузданим датовањима старих догађаја у касним летописима у књизи Љ. Стојановића, Стари српски родослови и летописи, Сремски Карловци, 1927, стр. СII, где аутор подсећа на најчешће грешке код цифара

S i z, a i o, a i d. Види: Б. Вуловић, Портрет Тодора сина

деспота Ђурђа у Грачаници, Зборник Арх. фак., св. 4, Бгд, 1962.

¹¹⁷ Препис од 22. априла 1768, исписан руком проигумана и духовника врдничког Стефана, заведен у ризници манастира Раванице под инв. бр. 223 (сл. 5).

¹¹⁸ О овом случају који се понавља и код преписивача Кувежинског летописа, види: Б. Вуловић, Портрет Тодора сина деспота Ђурђа у Грачаници, Зборник Арх. фак., св. 4, 1962.

¹¹⁹ При датирању преписа хрисувуље љубазно ми је помогао др Ј. Мирковић.

¹²⁰ Гласник СУД 21, 1867, стр. 257.

¹²¹ В. Петковић, Ман. Раваница, Бгд, 1922, стр. 22.

¹²² Овоме је занимљиво додати да је натпис ишао с једне и друге стране у висини плитке нише која се налази изнад улаза на првом спрату куле. Сем тога, источно зидно платно утврђења, које се прислања управно на зид куле, било је изидано преко предњег дела текста. Ово несумњиво сведочи да је најпре била саграђена донжон кула у оквиру манастирског постројења, а да је доградња уследила убрзо.

¹²³ Др В. Петковић, Манастир Раваница, Бгд, 1922, 6.

¹²⁴ Др В. Петковић, Преглед цркава... , Бгд, 1950, 271.

¹²⁵ G. Millet, L'École grecque, Paris, 1916, 190,

¹²⁶ Јиречек-Радонић, Историја Срба II, Београд 1952, 402.

¹²⁷ В. Марковић, Православно монаштво, Срем. Карловци 1920, стр. 129.

¹²⁸ T. G. Jackson, Serbian Orthodox Church, London 1918, 55.

¹²⁹ М. Васић, Жича и Лазарица, Београд, 1928, 135.

¹³⁰ А. Дероко, Архитектура у средњовековној Србији, Бгд, 1953, стр. 214, 234.

¹³¹ Ђ. Стричевић, Хронологија раних споменика моравске школе, Старинар V—VI, 1954/55, стр. 116.

¹³² Ђ. Бошковић, Архитектура средњег века, Бгд, 1957, 293.

¹³³ Ђ. Бошковић, Ibidem, 293. Питање нартекса и ексонартекса, СКГ, 1. V 1934, стр. 52.

¹³⁴ За веродостојност података сведочи микрофилмовани снимак, сл. 4.

¹³⁵ Види у тексту стр. 4, т. VIII.

¹³⁶ Прилози IV и V, L'art byzantin chez les Slaves.

¹³⁷ Питање нартекса и ексонартекса, СКГ, 1. V1934, стр. 51—52; Архитектура средњег века, Бгд, 1957, стр. 293.

¹³⁸ Жича и Лазарица, Бгд, 1928, стр. 137.

¹³⁹ Др В. Петковић (Ibidem, стр. 21) сматра да је сигнатура поред Лазаревог лика могла да буде исписана у првој четвртини XVIII века. За касније дописивање ове сигнатуре је и Ђ. Стричевић (види: Старинар V—VI, 1954/55, стр. 126).

¹⁴⁰ Ibidem, стр. 5.

¹⁴¹ Ibidem, стр. 113 и 135, који урпаво цитира В. Петковића.

¹⁴² Др В. Петковић, Ibidem, стр. 33. Међутим, неком чудном омашком, аутор пише да на ктиторском моделу који држе Лазар и Милица, нема нартекса. Напротив, на моделу је заједно са црквом престављен и нартекс.

¹⁴³ За доцније дозиђивање су били Чед. Марјановић (Темњићи зборник, књ. III, 1936, Раваница, стр. 118) који се мисли да је нартекс могао да настане пре пада Деспотовине 1459. или за време патријарха Макарија (1557—1572), и Др М. Кашанини, који ми је у једном разговору тврдио да стари раванички нартекс може да потиче из времена од XV до XVIII века; разуме се с тиме се нисам могао сложити пошто не одговара стварности.

¹⁴⁴ Овим радовима сам лично руководио приликом конзерваторских радова на споменику 1957. и 1958.

¹⁴⁵ Др В. Ђурић (Солунско порекло ресавског живописа, Византолошки зборник радова, књ. 6, 1960, стр. 122) наводи да се разлика између горњих и доњих партија живописа види по шаву на ступцима. Но, ова разлика је очигледна на истој висини и на зидовима у висини венца медаљона. На основу тога аутор је, анализирајући живопис с обе стране тога шави, дошао до закључка да су горње делове радили мајстори солунског порекла, а да су доње завршили сликари, Срби. Шавове на ступцима је још раније приметно П. Поповић (Прилози V).

¹⁴⁸ Цела композиција је детаљно простудирана. Пронађени су трагови сигнатура имена поред Стефановог и Вуковог лика и пажљиво је очишћен доњи, накнадно закречени део композиције.

¹⁴⁷ О кнезу Лазару, стр. 7.

¹⁴⁸ Народна енциклопедија, II, стр. 621.

¹⁴⁹ Историја Срба, I, 327.

¹⁵⁰ Жича и Лазарица, Бгд, 1928, стр. 112.

¹⁵¹ Слово љубави, Политика, 1. 11960.

¹⁵² Стара српска књижевност, Бгд, 1960, стр. 343.

¹⁵³ Хронологија раних споменика моравске школе, Старинар V—VI, 1954/55, стр. 120.

¹⁵⁴ Према цитираним ауторима долази се до следећих података о Стефановим годинама у време значајних историјских догађаја:

Аутори	Година рођења	Године према раваничком портрету	За време косовске битке 1389 год.	За време преузимања власти
Ил. Руварац В. Ђорђевић К. Јиречек	1370	17	19	24
др Ђ. Сп. Радојичић	1374—75.	11—12	14—15	19—20
др Ђ. Стричевић	1377—78.	10—11	12—13	17

¹⁵⁵ Ibidem.

¹⁵⁶ Ibidem.

¹⁵⁷ Ibidem.

¹⁵⁸ Гласник СУД, XLII, 1875, стр. 262.

¹⁵⁹ Текст натписа је клесан у камену пешчару који је део тимпана портала на нартексу. Од истог тимпана пронађена су четири фрагмента од којих су само два са деловима натписа. Тимпан је био пластично обрађен са спољне стране, а од пластике се само местимично сачувао тордирани украс по лучном рубу тимпана. Према унутрашњој страни се познаје сасвим оштећено кружно поље неке пуне розете или хералдичког грба који је, управо имао за циљ да нагласи или, у крајњем случају, да украси натпис који је са страна уклесан. Сви ови фрагментарни остаци тимпана извађени су из зидова Стефанове приправе млађег датума у којој су били уграђени као материјал извађен из рушевина старог нартекса.

¹⁶⁰ о томе да се израз „брату Стефану“ односи на Лазаревог сина Стефана, сведочи слична употреба ове речи у једва нешто млађем натпису на унутрашњој страни двратника портала у Љубостињи. И тамо се Стефанов брат Вук ословљава братом. Види: сл. 8. И овај натпис је овде први пут публикован, а из текста се види да је Вук учествовао у подизању цркве манастира Љубостиње.

¹⁶¹ Зидарска мера западног улаза нартекса износи 2,72 т. Преко формуле за израчунавање кружног исечка $P = h/65 (3h^2 + 4s^2)$ са познатим $h = 4\text{cm}$ и $s = 31\text{cm}$ узетих са фрагмента бр. 1, добијена је $P = 238 \text{ cm}^2$. Код већ познате $P = 238 \text{ cm}^2$ лако је нађена и непозната g , замењивашем познатих вредности у формули

$$P = \frac{lr - s(r - h)}{2}$$

Мерна вредност дужине лучне кривине на истом фрагменту

износи $l = 33,6 \text{ cm}$. Према томе коначним добијањем вредности полупречника $r = 135 \text{ cm}$, добија се пречник тимпана $R = 271$, што одговара ширини западног отвора са мером од 272 cm.

¹⁶² Ibidem, стр. 343.

¹⁶³ М. Васић, Ж. и Л. Бгд, 1928, стр. 112 и Ђ. Стричевић, Хронологија... Старинар V—VI 1954—55, 115—128.

¹⁶⁴ Ibidem, 112.

¹⁶⁵ Историја Срба II, стр. 94.

¹⁶⁶ Ibidem, стр. 118.

¹⁶⁷ Ibidem, 113.

¹⁶⁸ Повеља се односи на потврђивање повластица дубровчанима које су уживали за време пара Стефана Душана.

¹⁶⁹ Гласник СУД op. cit.

¹⁷⁰ Старинар V—VI, 1954/5, стр. 118.

¹⁷¹ Б. Вуловић, Конзерваторске белешке са терена, Зборник Арх. фак. св. 3, 1958, стр. 14.

¹⁷² о томе да Турци нису дирали цркву, сведоче многи путописци који су пролазили остављајући белешке о стању раваничке цркве: Рад Ј. А., С, стр. 132; F. Kanitz, Serbiens byzantinische Monumeoate 1862, стр. 22; Јоаким Вујић, Путашествије, СКЗ, стр. 118; Ото Пирх, Путовање кроз Србију, превео Д. Мијушковић, стр. 118; Драг. Павловић, Србија за време последњег аустриско турског рата 1788—1791, стр. 281 и од истог писца у Гласу Академије LXVIII, стр. 110. итд. Најбоље прикупљени подаци о историји манастира Раванице налазе се у Петковићевој студији „Манастир Раваница“, у првом делу, Хисторија. Зато би било излишно понављати једном исцрпно сакупљен материјал. Међутим, ипак се треба освртати на главне историјске моменте, који су изазвали промене на манастирском комплексу.

¹⁷³ Šafarik, Ramatku... 1873, стр. 77; И. Руварац, О Кучајинским манастирима по записима, Старинар 1888, V, стр. 76.

¹⁷⁴ Šafarik, Ibidem, стр. 70.

¹⁷⁵ Šafarik, Parnatky стр. 77.

¹⁷⁶ Споменик V, стр. 31.

¹⁷⁷ Рад ЈА., С, стр. 132.

¹⁷⁸ Међу остацима манастирског комплекса, данас се налазе само три куле у релативно рђавом стању. Четврта, која се за Пигафетина доласка још држала, била је коришћена као главни спољни прилаз црквеној порти све до великих радова на уређењу манастира за време архимандрита Дионисија Поповића, односно до 1850их година. Налазила се на северозападном углу манастирског утврђења, а видела се још 1844, на уљаној слици Јована Исаиловића. Овај рад чува се у ризници Раванице и погрешно је приписан Ђури Јакшићу (Ман. Раваница, публикација поводом 550 година од Косовске битке, 1939, стр. 11).

¹⁷⁹ Др В. Петковић (Ман. Раваница, стр. 10) је погрешно читао и датирао

овај натпис, који треба да гласи: **РѢ А ТО СРП.И (1880) САРГАДИШК СІЕ КЕЛІЕ ПОД КЪЛОМЪ ПРН ИГЪМЕНЪ К І ЈР САРВН.**

¹⁸⁰ Натпис је извађен из зидова Стефановог нартекса. Био је исписан на надвратнику или натпрозорнику једне од манастирских зграда. Цена, коју аутор даје за оку жита није читљива, а ли креће се од 11 од 19 гроша?

¹⁸¹ Љ. Стојановић, Записи . . . , 1895.

¹⁸² Гласник СУД, XX, стр. 8; Старинар, 1888, стр. 81—82.

¹⁸³ О овом културном, ученом и предузимљивом човеку прикупила је исцрпне податке др М. Ђоровић-Љубинковић, у својој краћој студији, Даскал Јеромонах Стефан, Рад војвођанских музеја, Нови Сад, 1956, стр. 73—80.

¹⁸⁴ Др М. Ђ. Љубинковић, Ibidem.

¹⁸⁵ У цитираој расправи о Стефану аутор, и поред тога што Др М. Коларић ставља Стефана у ред наших сликара прве половине. XVIII века, оставља отворено питање Стефана као живописца, не налазећи доказа. Разумљиво, ниједн од ова два аутора није располагао конкретним подацима које пружају доње зоне живописа у Стефановом нартексу.

¹⁸⁶ М. Ђ. Љубинковић (Ibidem, стр. 78) помишља да је овај натпис током времена истрвен, мада изгледа вероватније да никада није био исписан.

¹⁸⁷ Љ. Стојановић, Записи . . . , 5307.

¹⁸⁸ После Стефановог малтерисања изведено је друго малтерисање са ситнијим оправкама за време кнеза А. Карађорђевића. Радове су изводили Јован Кригер и Јозеф Штајнлехнер, под надзором раваничког игумана Дионисија Поповића, члана комисије при Високославном попечителству просвештенија. Документација о овим радовима налази се сачувана у Државном архиву Београда и заведена је под шифром ф VI86 из 1844. године. (Овај материјал је публикувао др Стеван Томић у Зборницима заштите (1952), II, свр. 1, стр. 13—30; затим (1957), VIII, стр. 1—19 и, најзад, у посебном издању, Правна заштита споменика културе у Југославији, 1958, стр. 24. Ово друго и последње малтерисање фасада цркве и нартекса изведено је по угледу на Стефанов рад, само је за имитирање опеке употребљена тамније црвена боја. Истом бојом, на јужном делу постоља северо-источног малог кубета, потписао се мајстор Милан Крстић који је ове радове извео. Није искључено да је овај исти Крстић могао да буде и аутор живописа каснијег датума у горњим зонама Стефановог нартекса, који одговара средини XIX века.

¹⁸⁹ Детаљније о старом порушеном нартексу и новом Стефановом здању, види: Б. Вуловића, Конзерваторске белешке са терена, Зборник Архитектонског факултета, св. 3, Бгд, 1958, стр. 16—19.

¹⁸⁰ Глас XLVIII, стр. 124.

¹⁹¹ Др Драг. Павловић, Србија за време последњег аустротурског рата (1788—1791), стр. 121.

¹⁹² Др В. Петковић, Ман. Раваница, стр. 17.

¹⁹³ Запис је видео и читао Др В. Петковић, Раваница, стр. 17.

¹⁹⁴ Ј. Вујић, Путашествије, СКЗ, 66, стр. 118.

¹⁹⁵ Јосиф Веселић, Опис манастира у Србији I, стр. 49; Др Стеван Томић, Ibidem.

¹⁹⁶ П. Покришкин, Православная церковная архитектура XII—XVII стол, въ **нынѣшнѣмъ Сербскомъ королевствѣ**, 1906 Петербургу стр. 59; — D. Petoniévitch, Cathédrales de Serbie, Parais, 1917, стр. 82; T. G. Jackson, Serbian Orthodox church, London, 1918, стр. 55; G. Millet, L'ancien art serbe, Paris, 1919, стр. 159; В. Петковић, Манастир Раваница, Бгд, 1922, стр. 25 и од истога писца, Преглед црквених споменика..., Бгд. 1950, стр. 271; М. Васић, Жича и Лазарица, Бгд, 1928, стр. 135.

¹⁹⁷ На пример: А. Дероко, Монументална и декоративна архитектура у средњовековној Србији, Бгд, 1953, стр. 229.

¹⁹⁸ Ibidem.

¹⁹⁹ L'école grecque, Paris, 1916, стр. 73.

²⁰⁰ Altchristliche und byzantinische Kunst II, Berlin 1918, стр. 457.

²⁰¹ J. Ebarsolt et A. Thiers, Les églises de Constantinople, Paris 1913, pl. XII; Ђ. Бошковић, Архитектура средњег века, Бгд, 1957, стр. 77, сл. 120.

²⁰² O. Wulff, Bibliographischkritischer Nachtrag zu Altchristliche und byzantinische Kunst, Potsdam, стр. 60, 61, сл. 542.

²⁰³ Датирање по Ђ. Б., н. д. стр. 33, сл. 43. и 44.

²⁰⁴ J. Stozygowski, *Die Baukunst der Armenier und Europa II*, Wien, 1918, стр. 844.

²⁰⁵ Б. М. Арутюнян и С. А. Сафарян, *Памятники Армянского зодчества*, Москва 1951, стр. 40, 41; Б. Б. н. д., стр. 61. и 62.

²⁰⁶ Ова грађевина не само да је била саграђена по типу чистог уписаног крста, већ је имала и пет купола од којих су четири мање биле дијагонално распоређене изнад угаоних простора, између кракова крста. На жалост, она није сачувана, али њен опис налазимо код Константина VII Порфирогенита и патријарха Фотија. О. Wulff је ставља у 881. годину; види: *Altchristliche uod byzantini sche Kunst II*, 1918, стр. 454—455; August Heisenberg, *Grabeskirche und Apostolkirche II*, Leipzig, 1908. стр. 140, 169—170.

²⁰⁷ Нешто раније је био познат релативно оформљен тип уписаног крста на поменутом јерменоурђијанском (Одзун) или на граници сиријско-месопотамског подручја (Росафа), али ипак о њима не може бити речи као о зрелим облицима, пошто су то били усамљени примерци у оквиру разноврсних типова, који су се са њима паралелно развијали.

²⁰⁸ Обе варијанте већ је био приметио G. Millet у студији *L'école grecque*, Paris, 1916, стр. 69—70,

²⁰⁹ Ђ. Бошковић, *Архитектура средњег века*, стр. 96.

²¹⁰ Најбољи примери огледају се на основама Панакрантоса (Фенери-Иса џамија), Мирелиона (Будрум џамија), Теотокоса (Килисе џамија) из друге половине XI века, као и обеју бочних цркава Пантократора (Замрек џамија) из XII века (датиране по Ђ. Бошковићу, *Арх. средњег века*, Бгд, 1957, стр. 96), св. Марије Ђаконисе (Календер џамија) из 593—605. године (J. Ebersolt et A. Thiers, н. д., pl. XXII), Пантеопте (Ески-Имарет џамија) с краја XI века, северне цркве Панакрантоса (манастира Липсе) из 908. године (J. Ebersolt et A. Thiers, н. д. pl. XLIX) и јужне цркве Богородице Памакаристос (Фетије џамија) нешто пре 1294. Међу ове типове спадају и поједини обрасци изван Цариграда, као што је северна црква Св. Лука у Фокиди из друге половине X века, Теотокос (Казанцилар џамија) у Солуну из 1028. године (Ch. Diehl, Tourneau, Saladin, *Les Monuments chretienns de Salonique IV*, Paris 1918, pl. L) и Св. Пантелејмон. Исти тип основе имају Капни кареја у Атини и Кризокефалос у Трапезунту (J. Strzygowski, *Kleinasien*, Leipzig 1903, стр. 153, сл. 122). Цариградски тип равнокраког уписаног крста усвајају као језгро грађевине и многе цркве на Атосу. Светогорски тип триконхоса са схематским приказом основе на којој су приказане њихове заједничке карактеристике, добро је уочио Fritz Fichtner, *Wandmalereien der AthosKlöster*, Берлин, 1931, стр. 16 и 21. Овом типу припадају цркве манастира Ватспеда, Ивирона, Хиландара, Дионисиу, Грегориу као и Ксенофон.

²¹¹ Таква решења налазимо на црквама; Скрипу у Беотији из XI (G. Millet, *L'école grecque*, 84, сл. 143), на цркви у Самари из XI—XII в, Евангелистрији у Мистри с краја XIV, Св. Јовану у Ароглиди (G. Millet, н. д. 139), затим у Месемврији на цркви Св. Јована Алитургетоса, по Протичу из XI в, по Ал. Рашенов-у (Месемврийски цркви, *Софија 1932*, стр. 103) с краја XIII и почетка XIV века, али највероватније по датовању Ђ. Бошковића, с краја XIV или почетка XV века (н. д., стр. 125) или у Охриду на Богородици Перивлети, Св. Јовану Богослову итд. Поред ових, има примера са издуженим подужним крацима крста, од којих источни покрива олтарско светилиште, као што су цркве Св. Спаситељ у Амфиси. Св. Тодора у Атини из 1049 (G. Millet, н. д. 85), Св. Катарина у Солуну с краја XIII века (истина, касније доста рестаурирана) и Св. апостоли у Солуну с почетка XIV века, или црква Заума код Охрида из 1361. и Св. Герман на Преспи (по М. Злоковићу, *Старе цркве у областима Преспе и Охрида*, стр. 141—143, *Старинар 1924/25*).

²¹² У претходном поглављу већ је било речи о приликама и кретању тадашњег друштва.

²¹³ Не заборавимо да су владари у то време носили титулу: цар Срба, Грка и Албаније. Исти Душанов полу брат Синиша, држао је територије Епира и Тесалије у то време, а нарочито под његовим сином Јоасафом, подижу се многи метеорски манастири у Тесалији (Ђ. Б. Арх. средњег века, стр. 135, напомена 21). Сем тога треба се сетити огромног распона Душанових освојених територија, које су на југу за хватале Дрину, Серез, добар део Халкидика са Атосом. Тесалију Етолију, Арту, Епир и Албанију (Ст. Станојевић, *Историјски атлас*, Бгд. 1934, стр. 48).

²¹⁴ То су добро приметили још раније G. Millet (*L'école grecque*, стр. 72, 73 и 90) означавајући почетак нових схватања на Љевишкој и Нагоричану, затим М. Васић, (Жича и Лазарица, стр. 242), А. Дероко, (*Архитектура у средњовековној Србији*, Бгд, 1953, стр. 150) и Ђ. Бошковић, (*Архитектура средњег века*, Бгд, 1957, стр. 135).

²¹⁵ Као што су грађени Св. Никита у Скопској Црној Гори из 1307, Св. Богородица у Кучевишту из треће деценије XIV века, Св. арханђели у Штипу из 1332, Св. арханђели у Леснову, обновљени 1341, затим, манастир Заум на обали Охридског језера из 1361, црква Марковог манастира из 1371, Св. Стеван у Кончи из 1366, Св. арханђели у Кучевишту из друге половине XIV века. На територији косовометохијске области овом типу би припале цркве: Богородица у Муштушту из 1315, Св. Богородица у комплексу Пеће патријаршије из 1330, црква

манастира Бање из 1321—1329, црква манастира Рђавца око половине XIV века, или Св. арханђели код Призрена из 1343. и 1349. године.

²¹⁶ То се јасно огледа на цркви Богородица Љевишка у Призрену из 1307, на Св. Ђорђу у Старом Нагоричану из 1313, на Матејчи, обновљеној из темеља почетком друге половине XIV века (Ђ. Б. Арх. сред. века, стр. 136), па и на трећој Милутиновој грађевини, цркви манастира Грачанице, која је такође саграђена на темељима једне старије грађевине.

²¹⁷ Архиепископ Данило подиже за време краља Милутина Бањску, по узору на Студеницу. Стефан Урош III гради Дечане угледајући се на Студеницу и Бањску, али уноси много елеманата западњачког карактера под утицајем прото мајстора фра Вите. Коначно, средином XIV века, стремљења новог стила се укрштају са старом традицијом на Св. арханђелима код Призрена. На њима је сједињена савремена концепција основе уписаног крста са традицијом рашког зидања и богате романске камене пластике.

²¹⁸ У основама ових грађевина из познатих разлога још нема оног чистог решења уписаног крста које је прихватила моравска грађевина.

²¹⁹ J. Strzygowski, В. А. Е, I, Wien 1918, стр. 184—5; Арутюнан и Сафарян, н. д., стр. 41, 42 и 53.

²²⁰ Ibidem, стр. 39, 40 и 45.

²²¹ И. Грабарь, История архитектуры I, Москва 1909, стр. 143—151, 164 и 303—322; Н. И. Врунов, История русской архитектуры, Москва, 1956, стр. 18, 48, 56 и 80.

²²² Ова грађевина је послужила за узор цркви Св. Марко у Венецији и цркви Св. Фронт у Perigueux-у. О њој види: August Heisenberg, Grabeskirche und Apostelkirche II, Leipzig 1908, стр. 113, табла V.

²²³ Види: ранији текст.

²²⁴ Са чистим решењем уписаног крста са пет купола које се манифестују видно и у простору. На најстаријим споменицима кијевске Руси, на пример, на Сабору у Кијеву, а вероватно и на Десетинаји, ова варијанта се компликује са већим бројем купола. Види: Н. Брунов и сараници, I.

²²⁵ O. Wulff, Altchristliche und Byzantinische Kunst II, стр. 487, сл. 417.

²²⁶ Ђ. Бошковић, Архитектура средњег века, стр. 96.

²²⁷ W. Scholz, Denkmäler der Kunst des Mittelalters in Unteritalien, В. II, Dresden, 1860. стр. 355—358; E. Bertaux, L'art dans l'Italie (méridionale), p. 119.

²²⁸ G. Millet, L'école grecque, Paris, 1916, стр. 71.

²²⁹ O. Wulff, II, н. д. стр. 463; Ch. Diehl, Manuel d'art byzantin, Paris, 1910, стр. 715.

²³⁰ G. Millet, L'école grecque, стр. 96^ сл. 127.

²³¹ Diehl, T. et Saladin, н. д., стр. 189, 186, pl. LVIII—LXI.

²³² Ch. Diehl, M. le Tourneau, H. Saladin, Les monuments chrétiens de Salonique, Paris, 1918, стр. 191, 192 и 199. Аутори сматрају да је најпре саграђен централни део грађевине, а да је портик заједно са кубетима дограђен касније. Најзад, овој цркви је додао отворени ексонартекс цариградски патријарх Нифон, 1312. или, најкасније, 1315. године.

²³³ Н. И. Брунов и сар., н. д., 59.

²³⁴ Из 1363. године, Heinrich Brookhaus, Die Kunst in den AthosKlöstern, Leipzig, 1924, стр. 8.

²³⁵ На овом последњем, за време обнове 1347/48. године, узео је директног учешћа монах Исаија уз помоћ цара Душана. Види: Зборник радова Византолошког института САН, књ. 3, 1955, чланак Ђ. Стричевића, Улога старца Исаије у преношењу светогорске традиције у моравску архитектонску школу, стр. 223—227.

²³⁶ По Ђ. Б. Арх. сред. века, стр. 136, а по А. Д. Арх. у Срб. и Мак., стр. 181, завршено после 1355. године.

²³⁷ G. Millet L'ancien art serbe, Paris 1919, стр. 73, 153.

²³⁸ Др Рад. Грујић, Откопавање Св. арханђела код Призрена, Гласник СНД, Скопље 1928, стр. 239—275.

²³⁹ Код цркве Св. Ђорђе у Старом Нагоричану, на пример, модел цркве коју држи Милутин на ктиторској фресци, показује мала кубета на јасно израженим кубичним постолјима. Види: L'art byzaintn chez les Slaves, Paris, 1930, D. Bošković, Staro Nagoričano et Gračanica, стр. 195, сл. 134.

²⁴⁰ М. Васић, Ж. и Л. стр. 136.

²⁴¹ G. Millet, L'ancien art serbe, стр. 105.

²⁴² Мере дате на овој табели су, за кубета Св. Ђорђа у Старом Нагоричану, Грачанице и Манасије узете са планова које ми је љубазно посудио проф. Ђ. Бошковић, а остале сам лично имао прилике да снимим. Дате мере се односе на унутрашње пречнике и висине од пандантифа до темена калота.

²⁴³ Ал. Рашенов, н. д. т. XI—XIV.

²⁴⁴ Подигао је кнез Неогаје Басараба IV. Види: N. G. Budesti, Evolutia arhitecturii in muntenia I, Buletinul comisiumi monumentelor istorice, стр. 154; Ђ. Бошковић, Архитектура средњег века, стр. 309.

²⁴⁵ А. Дероко, Архитектура у средњовековној Србији, Бгд. 1953, стр. 216.

²⁴⁶ Познато је да се појава триконхосних облика везује за најстарију хришћанску архитектуру. Такви облици грађевина ранохришћанске епохе се јављају као баптистеријуми уз базилике. За њих се сматра да су поникли на тлу северно-афричког подручја, а истовремено и на Малоазијском полуострву. Као такве,

грађевине су имале и своју одређену намену, као што су се крајем V и почетком VI века, са нешто измењеним облицима, појавили у рановизантијској архитектури са наменом за сахрањивање (Ђ Бошковић, Арх. средњег века, стр. 19, напом. 17; непубликовани материјал у дисертацији др Ђ. Стричевића). Апсиде за сахрањивање смештене у бочним бродовима, базликарне основе крипте у Абу Саргаху у старом Каиру (F. Cabrol et H. Leclercq, Dict. d'arch. chr., Tome II, Paris 1924, стр. 1562). Готово истовремено, на Коптском подручју нешто компликованији облици триконхоса који се, вероватно, уклапају у старије базилике. То су решења специфична овом делу хришћанског Истока и виде се, средином V века, на Белом манастиру (DeirElAbiad), Црвеном Манастиру (DeirElAhmar), манастиру Св. Симеона (DeirAmbaSamanu) или из 671. на Сиријском манастиру (DeirEsSuriani) у долини Wādi Natruma (Ђ. Бошковић, Арх. средњег века, стр. 51—55). Слична концепција сажетих и развијених триконхоса налази се на подручју Кавказа, такође специфичних облика, као што су цркве у већини случајева грађене у VII веку. То су Ананијева црква у Аламану, Св. Марија у Талину као сажети (J. Strzygowski, В. А. Е. I, Wien 1918, стр. 160—163, сл. 185. и 188) или Двински сабор из 615. Талински храм с краја VII века (В. М. Арутюнян и С. А. Сафарян, н. д., Москва, 1951, стр. 39, 40. и 45) и Катедра у Кутансу из 1003 (по J. Strzig. В. А. Е. I, стр. 165—167) као развијени облици.

²⁴⁷ J. Strzygowski, В. А. Е. II, 1918, стр. 737. Не треба заборавити, да је у ово време византијски престо држало неколико моћних царева из породица јерменског порекла (н. д., стр. 735). Поред тога, позната је наклоност Нићифора II Фоке (963—969) према аскетима и монасима, а нарочито према Атанасију који је основао Велику ларву на Атосу (Г. Острогорски, Историја Византије, Бгд, 1947, стр. 137).

²⁴⁸ H. Brockhaus, Die Kunst in den Athosklöstern, Leipzig, 1924, стр. 15—17.

²⁴⁹ G. Millet, E. G. стр. 94.

²⁵⁰ Ch. Diehl, Manuel d'art byzantin, Paris, 1926, стр. 773.

²⁵¹ В. Петковић, Прилози, 1921, стр. 160.

²⁵² Ђ. Бошковић, Арх. средњег века, стр. 98, напом. 66.

²⁵³ Ђ. Бошковић, н. д., стр. 98.

²⁵⁴ G. Millet, L'école grecque, Paris 1916, стр. 56.

²⁵⁵ J. Strzygowski, В. А. Е. V. I, Wien 1918, стр. 235.

²⁵⁶ J. Strzygowski, н. д. Barad II, стр. 502, 503.

²⁵⁷ Старић, 1906, В. Петковић, Жича, стр. 174—175.

²⁵⁸ Приликом обиласка мојих радова на комплексу манастира Раванице 1958 године, познати архитекта Einar Duggve, лично ми је сугерирао далеко порекло певничких апсида на триконхалним грађевинама, доводећи их у везу, преко далеких реминисценција на античке облике паганских грађозина у Херону, Каледону и у Печују. Бочни простори правилног правоугаоног облика на овим грађевинама су по Е. Duggveу служили за смештај хорова који су узајамно дејствовали по одређеном програму. Е. Duggie, F. Paulsen и K. Rhornaros, Das Heroon von Kalydon, Kobanhavn, 1934, и од истог аутора: Das Mausoleum in Peos, sin altchristliches Heroon. Pannonia I, 1935.

²⁵⁹ В. Петковић, Ibidem, стр. 175.

²⁶⁰ Ph. Meyer, Die Haupturkunden für Geschichte der Athosklöster, Leipzig, 1894, стр. 198; М. Васић, Жича и Лазарица, стр. 104. Турик је датиран маја 1394

²⁶¹ G. Millet, Bulletin de Correspondance Hellénique, Paris, 1905, стр. 73.

²⁶² Никола Мавродинов, Византиската архитектура, Софија 1955, стр. 149.

²⁶³ М. Васић, н. д., стр. 104.

²⁶⁴ Кондаков (Македонија, стр. 117) и Ђ. Бошковић, (Арх. сред. века, стр. 98) је датирају између XI и XII века, а М. Васић, (Ж. и Л. стр. 105) између XIII и XIV века.

²⁶⁵ G. Millet, L'école grecque, Paris 1916, стр. 93, 94.

²⁶⁶ G. Millet, н. д., стр. 94.

²⁶⁷ М. Васић, Ж. и Л. стр. 105.

²⁶⁸ G. Millet, н. д. 94; J. Ebersolt, Monuments d'architecture byzantin, Paris, 1934, стр. 82, сл. 66.

²⁶⁹ G. Millet, н. д., стр. 94.

²⁷⁰ Триконхоси у Охриду, бар судећи по Св. Пантелејмону ископаном испод Имарет цамије, могу да буду и знатно старији. Недавним ископавањима у близини поменутог триконхоса пронађен је један квадриконхос утопљен у зидну масу. Сем тога, откривени су и остаци амфитеатра у горњем граду, што све скупа индицира шири комплекс рановизантијских објеката из V—VI века. Није искључено да је Климент своју грађевину надзидао на остацима старијег триконхоса о чему пружају индиције два пронађена пода у истој цркви. (Овај ми је податак усмено саопштио проф. Ђ. Бошковић, на основу налаза проф. Д. Коцоа).

²⁷¹ Ђ. Бошковић, Арх. сред. века, стр. 130—131.

²⁷² Са обичним апсидама споља правоугаоно завршеним као код Андреаша. Види: Д. Коцо, Проучавања и археолошки испитувања на црквата на манастирот св. Наум, Зборник на Археолошкиот Музеј, Скопје 1958, стр. 56—80, сл. 12.

²⁷³ М. Васић, (Ж. и Л., стр. 106), за ове цркве налази аналогije на грчком, епирском и македонском тлу и закључује да су оне настале под утицајем хези-хазма.

²⁷⁴ Ђ. Бошковић, Арх. сред. века, стр. 138; Гласник СНД, XII, 1933. Др Рад. Грујић, Полошко-теговска епархија и манастир Лешак, стр. 71—77.

²⁷⁵ Ж. Татић, Архитектонски споменици у Скопској Црној Гори, св. Арханђели код Кучевишта, Гласник СНД 1926, стр. 361—362; А. Д., Арх. у средњ. Србији, стр. 184. и 191; Ђ. Бошковић, Арх. сред. века, стр. 138; G. Millet, A. A. S. стр. 133.

²⁷⁶ А. Дероко, Средњовековна архитектура, стр. 168; сл. 323; Ђ. Стричевић, Улога Старца Исаије у преношењу светогорских традиција. . . , Зборник византолошког института. 3, 1955, стр. 221—231.

²⁷⁷ G. Millet, A. A. S, стр. 133; Ђ. Б. Арх. средњег века, стр. 138, А. Дероко, Средњовековна арх. у С. и М., стр. 191.

²⁷⁸ Слично апсидама на цркви Св. Марије у Талину из VII века, на сажетим триконхосима Ортули и Бакчало-Кикла (види: J. Baltrušaitis, Géorgie et Arménie, Paris 1929, стр. 78), или решењем у коптској архитектури, како се види на Деир-Ел-Ахмару (Црвеном манастиру). Још ближе аналогije налазе се на нашем споменику XII—XIII века, на цркви Св. Павле Чичевски код Требиња.

²⁷⁹ Као што је случај са Св. Андрејем на Трески.

²⁸⁰ G. Millet, A. A. S., стр. 25, датuje Милутинов Хиландар у 1293. Ј. Стојановић, (Записи II, 3808), А. Дероко, (Арх. у С. и М., стр. 207), Ђ. Бошковић, (Арх. сред. века, стр. 290), и В. Петковић, (Преглед цркава. . . стр. 336), датирају у 1303. годину.

²⁸¹ О важнијим политичким моментима овог времена било је речи раније.

²⁸² у то време је на Светој гори живео велики број српских монаха. Поред Хиландара, под управом српског монаштва је био и манастир Св. Пантелејмон који је обновио Душан 1349, затим, Симонопетра, обновљена за време деспота Јована Угљеше до 1371, а у XV веку Кастамонит, великог челника Радича Поступовића и Св. Павле Ђурђа Бранковића (Millet, A. A. S., стр. 33) или, још касније, где су већином били Срби, Ксенофон, Ксерапотам, Григоријат и Каракалу (Ђ. Бошковић, Архит. средњег века, стр. 135, нпом. 24).

²⁸³ Исајино присуство на сабору је доказао Ђ. Стричевић, Улога старца Исаије. . . . Визант. зборник радова, 3, 1955, стр. 230.

²⁸⁴ Ђ. Стричевић, Ibidem, 221—232. У своме чланку, аутор налази да је вредни монах Исаија узео директног учешћа при обнови светогорске лавре Пантелејмона, затим на цркви манастира Рђавца, а можда и на цркви Св. арханђели у Кучевишту.

²⁸⁵ G. Bals, Notită despre Architectura Sfântului Munte, extras din »Biletinul Comisiunii monimentelor istorice« Bucuresti, 1913, стр. 35.

²⁸⁶ J. Strzygowski, BAE, II, стр. 831, 832.

²⁸⁷ G. Millet, A. A. S., стр. 152.

²⁸⁸ Цркве: Богородица Љевишка, Св. Ђорђе у Старом Нагоричану и веома вероватно Грачаница.

²⁸⁹ Милутин је често своје грађевине подизао на старим култним местима. Због тога су његови пратомајстори градитељи били принуђивани да концепцију својих решења прилагођавају затеченим остацима, односно да често компликују основни облик уписаног крста ради коришћења готових и стабилних ослонаца старе грађевине. То је условило и велику разноврсност решења, међу којима је у већини случајева доминирало решење уписаног крста. Од овог решења је изузетно било одступања само у случајевима где је традиција интензивније живела, као што показују решења Хиландара или цркве Јоакима и Ане у Студеници.

²⁹⁰ G. Millet, A. A. Serbe, стр. 95.

²⁹¹ Проблем цркве манастира Хиландара није још довољно, нити темељно проучен. Отуда је оправдана сумња Ђ. Бошковића који се пита да није можда део грађевине из Немањиног времена, с краја XII века. Види: Ђ. Б. Арх. сред. века, стр. 98, напомена 67. и стр. 290, напомена 71.

²⁹² Оживљавање фасада употребом бојених ефеката није запажено у ранијој византијској архитектури (Ђ. Бошковић, Арх. сред. века, стр. 140). Ова техника припада најпре македонским градитељима, и почели су да ју примењују на споменицима око средине XIV века.

²⁹³ Ђ. Б. Арх. ср. в., стр. 136.

²⁹⁴ Ibidem, стр. 139.

²⁹⁵ Овај начин полихромисања фасада Љубостиње и Велућа открио сам испод млађих слојева малтера, с јесени 1960. Сем на овим грађевинама, истраживачке радове вршио сам овом приликом и на Руденици и Лазарици, уз помоћ Археолошког института САН. Слично љубостињском живописању фасада је живописање на средњој цркви Пећке патријаршије. Црвенкасто пурпурни малтер на фасадама грађевине је постављен пре него што је Данило доградио храм Богородице, пошто се ова наслања на њега. Могуће је да су и орнаментисане розете, заједно са осталим орнаменталним мотивима на постољу средње цркве и источном забату нешто старије, односно да претходе начину живописања фасада моравских цркава. Ђ. Бошковић помишља да су млађи од саме грађевине, из XIV века (Арх. ср. века, стр. 281, нап. 36).

²⁹⁶ Ђ. Бошковић, Арх. ср. в., стр. 140, нап. 41.

²⁹⁷ Приликом поменутог посете равничкој цркви, искусни познавалац културног наслеђа у нашој земљи, Einar Duggve, поставио је питање евентуалног млађег порекла испуштених fuga на фасадама цркве. Као архитекти, а и искусном зидарском мајстору из млађих дана, учинило му се да су дерсоване спојнице извођене пре завршног површинског фуговања, нормално закошене да одливају

воду упоље, а то је један дефинитиван поступак који подсећа на уобичајени начин фуговања још у јустинијанској епохи провинцијских мајстора зидара. Ово му се учинило још убедљивијим, упоређивањем различитих структура доњег грубљег малтера у спојници и горњег финијег у испуштеним фулама. Међутим, ову његову претпоставку је убрзо демантовао податак на деловима фасада цркве, које су скривали прислоњени зидови Стефановог нартекса, као и очувани остаци старог нартекса, код којих је очигледно исти поступак фуговања доследно спроведен на целој грађевини.

²⁹⁸ Малтер који испада на спојницама, карактеристичан је за српске споменике Лазаревог доба. G. Millet, E. G. стр. 236—238.

²⁹⁹ Види овакав пример на цркви Св. Никола у Куршумлији; Б. Вуловић, Црква светог Николе код Куршумлије, Зборник Арх. фак. књ. III, 1956/57, св. 7, стр. 10, сл. 16.

³⁰⁰ Н. Мавродинов, Византијска архитектура, Софија, 1955, стр. 155.

³⁰¹ G. Millet, École grecque, стр. 273.

³⁰² D. T. Saladin, Salonique, pl. L до LII. Грађевина подигнута у Солуну око средине XI века.

³⁰³ Венац је профилисан са плочом и торусом, што се мало касније види и на цркви манастира Раванице.

³⁰⁴ М. Васић, Жича и Лазарица, стр. 128.

³⁰⁵ Ђ. Бошковић, Рушевине св. Николе..., Гласник СНД XI, 1932, стр. 233, сл. 1.

³⁰⁶ Ђ. Бошковић, Манастир Дечани, Бгд, 1941, стр. 57, сл. 56. 57.

³⁰⁷ Арх. И. М. Здравковић, Откопавање цркве Св. Николе на Новом брду 1956. године, Старинар VII—VIII, 1956/57, стр. 349—358, сл. 9, 10 и 19.

³⁰⁸ Wogué, Syrie centrale, Paris, 1865—1877, Tomé I, pl. 125. и 142, 143. 309

Арутюнян и Сафарян, н. д. сл. 72, 85 и 101.

³¹⁰ J. Strzygowski, В. А. Е, сл. 202. и 196.

³¹¹ н. д. стр. 40, сл. 14.

³¹² G. Millet, E. G. стр. 186.

³¹³ Diehl, Tourneau, Saladin, Salonique, Paris, 1918, pl. L, LI.

³¹⁴ G. M., E. G. fig. 122.

¹¹⁵ И. Грабарь, н. д., стр. 145.

⁸¹⁶ По G. Milletu E. G., стр. 187.

³¹⁷ Изузетно, цркве манастира Дренче и Нове Павлице задржавају архаично облике везане за стару македонску традицију, са плитким полукружним нишама.

³¹⁸ Црква Св. арханђели у Штипу је саграђена 1332. године (Ђ. Б., Арх. с. в., стр. 136; А. Д. Арх. у сред. Србији, стр. 181), Спирин до 1332, Ђ. Б., Белешке са путовања стр. 98, 99, сл. 19, 20. Марков манастир потиче нешто после 1371, по Ђ. Б. и А. Д. и. д., стр. 136. и 183.

³¹⁹ Њихово порекло G. Millet (École grecque, стр. 279—282) налази у Арти, Мистри и Тесалији, одакле су пренети на македонске и косовскометохијске споменике. Његову тезу је прихватио и Сл. Ненадовић у чланку Керамопластика Богородице Љвешке, Гласник Музеја К. и М. 1, Приштина 1956, стр. 15—24.

³²⁰ G. Millet, E. G., стр. 283.

³²¹ По др В. Петковићу је из 1298 (Из старог Прилепа, Покрет 1924, 6, стр. 83); Ђ. Бошковић је датира годину дана касније, (Арх. ср. века, 1957, стр. 134).

³²² То су глеђосани фајансни дискови облика тањира, утисквани у фасадне зидове цркава Кајзаријани код Атине, Мербака у Арголити и др. (Види: G. M., E. G. стр. 283, сл. 106 и 118).

³²³ Н. Мавродинов (Еднокорабната и крстовидната црква, Софија 1931, стр. 122, 123), користећи Мијеову неодлучност у вези за одређивањем порекла ових керамичких елемената, сугерира да је њихово порекло на бугарској територији, на основу своје датације појединих споменика! На пример, аутор, цркву Св. Димитрија у Трнову ставља у 1186, иако су оригинални делови ове грађевине сачувани једва нешто изнад земље. Ђ. Бошковић, ценећи по архитектонској и деко ративној обради споменика, сматра да не може ни у коме случају да буде старија од краја XIII века (н. д., стр. 125). На исти начин Н. М. цркву Св. четрдесет Мученика датује у 1230, иако је она позније претрпела измене до те мере, да се једва може сагледати њен првобитни изглед (Ђ. В., н. д., стр. 123).

³²⁴ Обе су сазидане између 1386. и 1389. године под утицајем моравских споменика, а не искључује се да је на њиховом подизању учествовао поп Никодим са групом српских мајстора. N. G. Budesti, Evoultia arhitekturi, Buletinul, сл. 81. 86, 89, 90. и 93; Ђ. Б., Арх. ср. в. стр. 308.

³²⁵ На пример, Дренча, Сисојевац, Манасија или Лепенац код Бруса. Посебан изузетак је хиландарски ексонартекс који је зидан у опеци и камену, али без крстоликих керамопластичних украса.

⁸²⁶ Ђ. М. Зиси, Стара црква у Смедереву, Старинар II, 1951, стр. 158—160.

³²⁷ Ђ. Бошковић, Средњовековна уметност у Србији и Македонији, Београд, 1948, стр. 84.

³²⁸ На црквама Раванице, Лазарице, Велућа, Љубостиње и Милентије код Бруса.

³²⁹ G. Millet, E. G., стр. 260. .

³³⁰ На малим базиликама Таксиарку, Св. Стефану или Св. анаргирима које су све из XI века, Види: G. Millet, Ibidem, стр. 22, сл. 6—12.

- ³³¹ Ibidem, fig. 120.
- ³³² G. Millet у овом великом делу (E. G., стр. 260) порекло система шах поља налази најпре у грчким северним провинцијама Костуру, а затим у Арти, док у каснијој студији о српској уметности (L'Ancien art Serbe, стр. 171) гворећи о цркви у Крушевцу, заборавља на ове изворе и икаиже: Voilà la part de l'Occident. Voici celle du système. Aux tympanes et dans les arcatures, Ravonica nous montrait, tantôt, un damier (incrusté, tantôt, une croix de poterie, tantôt, le parement tout simple«.
- ³³³ Ђ. В., н. д. (Арх. с. в.), стр. 108, 109.
- ³³⁴ На пример, на Босмондовој гробници у катедрали Сан Сабино у Барију (Heinrich Decker, Italia romanica, 1958, сл. 201, стр. 323, 324) виде се, у прстенастом рингу розете, пренета у камен тзв. „куфска слова“ употребљена као декоративни мотив, који је пореклом са фасада грчких цркава Панагија Ликодему или Св. Харалампја у Каламати (M. G. E G. 211 и 254, fig. 115). Слично овим орнаменту резаноме у опеци код Грка налази се у орнаментици Пехке Патријаршије.
- ³³⁵ Atti V congresso internazionale di studi bizantini, Roma, 1940 — XVIII, Bet tini, Origini della decorazione ceramoplastica bizantina, стр. 29.
- ³³⁸ Heinrich Decker, Italia romanica, Wien und München, 1958, стр. 318, сл. 165; стр. 318, сл. 166—7; 312, сл. 124 и стр. 304, сл. 64.
- ³³⁷ Ch. Diehl, Manuel d'art byzantin I, Paris, 1925, стр. 424.
- ³³⁸ Cabrol et Leclercq, Dictionnaire d'archéologie chrétienne, Paris, 1924, т. II, col. 586—589; Ibidem, 1925, т. XII, col. 888, 889, Ch. Diehl, Manuel d'art byzantin, 1910, Paris, pl. 162—163.
- ³³⁹ Каже Allatius, писац из седамнаестог века, у свом делу De templis Graecorum recentiorum ecclesiae, у коме излаже De Narthece veteris, Cologne 1645, по цитату W. De Gruneisen Sainte Marie Antique, Rome MCMXI, стр. 454; види и: F. Fichtner, Wandmalereien der Athos Klöster, Berlin, 1931, стр. 19.
- ³⁴⁰ Martigny, Dictionnaire des antiquités chrétiennes, Paris, 1877, p. 492.
- ⁸⁴¹ Са којом се сусреће у студеничком типичу.
- ⁸⁴² Налази се у типичу архиепископа Никодима.
- ⁸⁴³ Као што се види у „Животима краљева и архиепископа српских“, Даничићево издање 1866, стр. 266.
- ⁸⁴⁴ Историја Срба I, 1952, стр. 296. и књ. II, стр. 223.
- ⁸⁴⁵ По Вуку, у Срему је то „женска црква“, односно простор одређен за жене, као locus feminarum in ecclesia (Вук. Ст. Караџић, Српски рјечник, Бгд, 1898, III издање, 596.).
- ³⁴⁶ Реч „лити“ означаје молитве, одржаване сваке суботе у нартексу. Види: В. Петковић, Жича, Старинар 1906, стр. 180, напом. 41.
- ³⁴⁷ G. Millet, E. grecque, Paris 1916, стр. 122; Ch. Diehl, Manuel. Paris 1910, 717, наводи да се први пут јавља на Хиландару крајем XIII века. J. Ebersolt, Monuments d'architecture byzantine, Paris, 1934, стр. 81.
- ⁸⁴⁸ Byzantinische Zeitschrift V, J. Strzygowski, Nea Moni auf Chios, стр. 144.
- ⁸⁴⁹ Ch. Diehl, Manuel, Paris, 1910, p. 26, 27, fig. 1 et 2, што видимо на Kalb Luzehu и Der Turmaninu.
- ³⁵⁰ G. Millet, E. G., p. 122. Међутим, на јерменским базиликатним и крстообразним решењима су карактеристични отворени портици нижи од грађевине и често диспонирани са трију страна, остављајући само источну страну цркве слободну.
- ³⁵¹ К. Жиречек. Историја Срба II стр. 224. Аутор цитира називе овог дела грађевине употребљаване у Дубровнику под именом »praеambukim« или »volta«.
- ⁸⁵² Н. П. Кондаков, Памятники христианского искусства на Афонѣ, С. Петербург!, 1902, стр. 29; др Вл. Петковић, Жича, стр. 141—181, Старинар 1906; G. Millet, Ecole grecque, Paris, 1916, стр. 119 и даље; Н. Brockhaus, Athos Klöstern, Leipzig, 1924, стр. 15; М. Васић, Жича и Лазарица, Бгд, 1928, стр. 80; Ђ. Бошковић, Проблеми српске средњовековне архитектуре, СКГ 1. маја 1934, стр. 47; Др Л. Мирковић, О иконографији мозаика изнад царских врата у нартексу цркве Св. Софија у Цариграду, Старинар IX—X, 1958/59, стр. 93.
- ³⁵³ Наведена дела
- ³⁵⁴ Ibidem
- ⁸⁵⁶ В. Петковић, н. д., стр. 176.
- ³⁵⁶ В. Петковић, н. д., стр. 174—187.
- ⁸⁵⁷ Као што је на источном зиду спрата нартекса св. Кристина са још једном непознатом светитељком (види: G. Millet, La peinture du moyen âge en Jugoslavie, Fasc. I, Paris, 1954, стр. VIII, pl. 12,2) или као што су у источним нишама нартекса наизменично смењиване фигуре двеју светитељки са по два светитеља (види: Ђ. М. Зиси, Св. Софија у Охриду, Старинар 1931, стр. 128).
- ⁸⁵⁸ Св. Климент у Анкири је имао два степеништа на бочним странама нартекса која су водила на спрат, где су била резервисана места за жене. Види: CabrolLeclercq, Dictionnaire, IV, col. 2341.
- ³⁵⁹ У јужној капели су сцене: „Транслације моштију св. Стефана, Митрофана и Григорија“ и „Транслација моштију св. Стевана, Димитрија и Ђорђа“. Види: G. Millet, La peinture. . . fasc. I, pl. 591 и 2. У северној се налази смрт Саве јерусалимског.
- зев G Millet, La peinture. . . fasc. II, стр. X, pl. 59.
- ⁸⁶¹ 1958. године, арх. Ј. Нешковић је вршио ископавања у овој грађевини и успео да констатује у југозападном углу цркве гробницу ктитора монаха Давида.

³⁶² 1960, године, проф. Ђ. Бошковић, у сарадњи са П. Мијовићем историчаром уметности, сондирао је у обема бочним капелама и констатовао да је у овим просторима вршено сахрањивање. Екипа је наишла и на гробницу Теодоре, која је већ раније ископавана и добрим делом разнета.

³⁶³ Није искључено да је у ову сврху коришћен и Милешевски ексонартекс, будући да су 1959. године арх. Јован Нешковић, Рајко Николић, историчари уметности и Света Мандић, сликар конзерватор, (оба службеници Републичког завода за заштиту споменика културе Србије), откопали у североисточном углу наводно Савину гробницу, идентификујући је на основу угребаног записа у фрески на источном зиду овог простора. О овоме види: К. Јиречек-Радоњић, И. С, II, стр. 69.

³⁶⁴ В. Петковић, н. д., стр. 185.

³⁶⁵ Арх. С. Ненадовић (Студенички проблеми, Саопштења III, 1957, стр. 27) је сондирајући у Родослављевој припрати, у југоисточном углу откопао супструкцију темеља крстионице по којима се види њен првобитни положај испред Богородичине цркве. Данашње место је добила тек после дограђивања ексонартекса.

³⁶⁶ Др В. Петковић (Преглед цркава ; . . . , стр. 82) сматра да ова композиција припада најстаријем живопису нартекса, мада ми се чини да су је радили исти сликари који су живописали и наос. У ово нас уверава и та околност, што је композиција изостала у иконографији наоса и изгледа као намерно резервисана да буде сликана у ексонартексу. Није искључено да је и овде поновљен случај са Богородичине цркве у Студеници, тј. да је крстионица стајала најпре испред цркве и да је обухваћена ексонартексом тек пошто је овај дограђен. О положају крстионице у грачаничком ексонартексу види: G. Millet, Recherches sur l'icônographie de l'évangile, Paris, 1916, pl. 198, fig. 172. Аутор сматра да је била испред композиције „Христово крштење“.

³⁶⁷ Ђ. Бошковић, Манастир Дечани, Бгд, 1941, стр. 104, т. I и XV. У даниловом ексонартексу у Пећи крстионица је померена према југозападном углу да не би сметала комуницирању преко бочних јужних улазних врата.

³⁶⁸ В. Петковић, н. д., стр. 184.

³⁶⁹ После Раванице, Љубостиња је изгледа добила бочни северни улаз у наос једновремено зидан по угледу на Лазареву грађевину. Сем тога, њен нартекс је подигнут истовремено са наосом. На Манасији је компликованији случај. По Ђ. Бошковићу (Манастир Манасија, Бгд, 1928, стр. 26) нартекс Манасије је млађи и то највише десетак година од наоса, уколико деспот Стефан није само њега дозидвао уз једну старију грађевину (Ђ. Б., Проблеми српске средњовековне архитектуре, СКГ, 1. маја 1934, стр. 52). За време конзерваторских радова на Манасији 1959, арх. С. Ненадовић је сондама на споју јужних темеља грађевине констатовао да се темељи нартекса прислањају уз темеље цркве, а да се у горњим зонама фасада изнад сокла камена оплата превезује. На основу овог податка се може заиста помишљати о млађем пореклу камене оплате.

³⁷⁰ М. Васић, Ж. и Л, стр. 80. ;

³⁷¹ Превод Никодимовог типика налазио се као рукопис заведен у Народној библиотеци (под бр. 402), али данас више не постоји. Изгорео је приликом немачког бомбардовања Београда 1941. Види: Atti dell VIII congresso di studi Bizantini, vol. VIII, L. Miriković. Ein Typikon des serbischen Erzbischof Nikodemus.

³⁷² Проблеми српске средњовековне архитектуре, Питање нартекса и ексо нартекса, скица за једно истраживање, СКГ, 1. маја 1934, стр.; 47—52. На ширем византијском подручју порекло и анализу ових делова грађевина дао је G. Millet, L'école grecque, Paris, 1916, стр. 119124, 150 и 165.

³⁷³ М. Васић, Жича и Лазарица, Бгд, 1928, стр. 46.

³⁷⁴ Ову Васићеву поставку Ђ. Бошковић (opus citatum, стр. 48) је већ оповргао чињеницом која указује да је знатно раније подигнут ексонартекс у Студеници: Поред тога, архиепископ Никодим је убрзо, две до три године по проводу типика Саве јерусалимског, саградио северну цркву Св. Димитрија у Пећи и то без нартекса. Не треба заборавити да су пре Никодимовог типика подигнути и ексонартекси у Жичи и Милешеву.

³⁷⁵ Тако, на пример, ексонартекс Жиче је изгледа подигнут још за Савиног живрта (Ђ. Б., Ibidem, стр. 48). Интересантни су и важни најновији подаци о ексонартексу Милешева на коме је истраживачке радове 1958. изводио арх. Ј. Нешковић. Још непубликовани материјал аутор ових радова ми је љубазно ставио на коришћење. После ових испитивања може се поуздано констатовати да су, пре него што је црква живописана, дозидани: ексонартекс, обе просторије пратезиса и ђаконикона и зазидани бочни двојни отвори на нартексу. Тек по живописању цркве пробијен је преградни зид између нартекса и наоса. Бочни двојли отвори ; на старом нартексу, који су се испитиваоцу указали испод спољњег млађег слоја малтера, зазидани су пре рада Сликара, о чему сведочи живопис са унутрашње стране. Ово је најарахичнији елемент који претходи каснијој појави моравских отворених нартекса.

³⁷⁶ В. Петковић, Ibidem, стр. 181.

³⁷⁷ Н. Мавродинов, н. д. стр. 133 и даље.

³⁷⁸ Црква Св. Димитрије код Белеса, са нартексом и кулом звоником је подигнута тек на почетку друге половине XIV века.

⁹⁷⁹ По Ђ. Бошковићу (Арх сред. века, стр. 136) црква је саграђена 1341, док је нартекс дозидан до 1349.

³⁸⁰ G. Millet, *École grecque*, стр. 119. ³³¹

Ibidem, сл. 23, 24. ³⁸² *Ibidem*, стр. 122. ³⁸³

Ibidem, стр. 122.

³⁸⁴ Изузетак чине само неке цркве, као Сабор Спаса преображенског у Чернигову из прве половине XI века (И. Грабар, н. д. стр. 150), Успенски сабор кијевско Печарске Лавре, Сабор Димитријевског манастира у Кијеву и црква Св. спас код Кијева (Н. Брунов, н. д. стр. 28). Код грађевина владимирско суздальске школе, нартекс је још ређе у употреби.

³⁸⁵ На пример, Св. Андреја са Кризиса (Коца Мустафа џамија) из VII века или црква Св. Теодосије (Ђул џамија) с краја IX века. Види: J. Ebersolt et A. Thiers *Les églises de Constaninople*, Paris, 1913, pl. XIX и XXVII.

³⁸⁶ G. Millet, *Ibidem*, стр. 124.

³⁸⁷ Приземље ексонартекса је најпре конципирано у облику отворених портика на аркадама између стубаца, али су приликом живописања цркве ови широки, монументални отвори заздани и преко зазданих површина израђен живопис.

³⁸⁸ Рад. Грујић у Гласнику СНД, XV—XVI, 1963, стр. 83; М. Пурковић ставља завршетак зидања цркве у другу половину 1315. године, Гласник СНД XXI, стр. 166; Ђ. Бошковић, Арх. ср. века, стр. 300.

³⁸⁹ В. Н. Лазарев (История византийской живописи. Том I, Москва, 1947, стр. 238), грачанички живопис датује око 1320.

³⁹⁰ В. Петковић, Преглед црквених споменика. . . , стр. 76, G. Millet, *L'ancien art serbe*, Paris, 1919, p. 109—110.

³⁹¹ Ђ. Бошковић. Арх. средњег века, Бгд, 1927, стр. 291; Граченица, св. 1, издање Друштва пријатеља старина, стр. 9; *L'art byzantin chez les Slaves IV*, Paris, 1930, *Staro Nagoričino et Gračanica*, p. 210.

³⁹² Резултати испитивања сведоче о следећем: да су спољни обимни зидови перфорирани двојним аркадама, управо, остаци првобитног отвореног ексонартекса, да су они снажни ступци у унутрашњости млађи, пошто се оба на источној страни наслањају на слој живописа првобитног ексонартекса и да је зазиђивање најзад извршено за време патријарха Макарија 1570 године (Види Ђ. Бошковић, А. с. в., 1957, стр. 291 сл. 396). Поред архитектуре, податак о оваквој хронологији пружају сачуване партије најстаријег живописа у свом делу грађевине

који се везује за живопис цркве, о чему је већ раније писао В. Петковић (Преглед цркава. . . , стр. 82) ; то ми је у разговору потврдио и Др. В. Турић. Подлога фреско малтера композиције „Крштење Христово“ на источном зиду са јужне стране, на самом југоисточном углу прелази на стубац старог ексонартекса, док се с друге стране подвлачи испод југоисточног пилона. Исти случај показала су и испитивања на одговарајућим спојевима у северозападном углу. Сем ових постоје низ других података, на основу којих се могу готово идентификовати исте руке градитеља зидара и скулптора, чији се удео види на Даниловом ексонартексу у Пећи, око осам година доцније. На обема грађевинама је примењена иста техника зидања са по једним до два реда опеке које су смењиване са по једним редом неправилно обрађеног камена. Поред тога, пада у очи иста концепција бифоралних отвора, па чак и појединих елемената у њима, нарочито исти начин обраде капитела са листовима на угловима као и октогоналних колонета.

³⁹³ Даничић, Животи краљева и архиепископа ерпских, 1866, стр. 370.

³⁹⁴ G. Millet, *La peinture du Moyen âge en Yougoslavie*, fascicule II Paris, 1957, pl. X, датира овај живопис око 1346.

³⁹⁵ Што је већ раније залазио А. Дероко. Види: *L'art byzantin chez les Slaves IV*, Paris, 1930, *Les deux églises des environs de Ras*, pl. 139, fig. 50 и 52 и од истог аутора, Нов прилог за рестаурацију изгледа Сопоћана, Гласник СНД III, 1928, стр. 97—99.

³⁹⁶ В. Петковић, Манастир Жича, Старинар, 1907, стр. 118.

³⁹⁷ Ђ. Бошковић, Проблеми српске средњовековне архитектуре; Питање нартекса и ексонартекса, СКГ, 1. мај 1934, стр. 48.

³⁹⁸ Ђ. Бошковић, *Ibidem*

³⁹⁹ Види: план основе Ђ. Бошковића, Арх. сред. века, Бгд, 1957, сл. 384.

⁴⁰⁰ М. Васић, Ж. и Л. стр. 45.

⁴⁰¹ После напада Дрмана и Куделина, манастир Жича се није тако брзо опоравила.

⁴⁰² В. Петковић даје податке да су на Обнови Жиче радили архиепископи Језстатије II Сава III, Никодим и Данило II (Преглед црквених споменика. . . , стр. 119).

⁴⁰³ Истина, за Бањску се зна да је била епископска столица пре Милутинове обнове, каже В. Марковић (Православно монаштво, стр. 92). М. Васић, (Ж. и Л. стр. 66) наводи да је Данило II био и епископ и архитекта Бањске.

⁴⁰⁴ На пример: на Пантократору.

⁴⁰⁵ На цркви Самара у Месини, са отвореним тремом и звоником изнад средњег травеја (G. Millet, E. G. fig. 88). На исти начин решен отворени портик, налази се на манастиру Бањи код Прибоја, само без звоника, ади није искључено

да је и овде постојао, па је касније срушен. За ову претпоставку служе неке индикације на фотоснимку публикованом у „Искри“, 1903.

⁴⁰⁶ На цркви манастира Есфигмена, према цртежу Барскога из 1744, виде се отворени портици са звоником у осовини грађевине, веома слични онима на Љевишкој (G. Millet, E. G., fig. 66).

⁴⁰⁷ Отворени ексонартекс налази се на цркви Св. апостола, само је млађи од Љевишког, а подигнут истовремено са ексонартексом Св. Софије охридске. Исто тако, налази се и на Теотокосу и Св. Илији (Nea Moni).

⁴⁰⁸ Као нартекси („лити“) Лавре, Ивирана, Хиландара, затим цркве Дионисију, Григорију, Ксенофона, Кутлумуса итд.

⁴⁰⁹ Св. Илија (Nea Moni, Ески серај).

⁴¹⁰ Спрат су имали и ексонартекси Љевишке, Св. Софије у Охриду, Жиче и Сопоћана.

⁴¹¹ В. Марковић, Православно монаштво. . . , Ср. Карл., 1920, стр. 89.

⁴¹² Данашња црква са нартексом и отвореним портиком је обновљена за време краља Стефана Уроша III Дечанског и дабарског епископа Николе III, 1329 (Љ. Стојановић, Записи..., I, стр. 25; В. Ћоровић, Обнова манастира Бање, Старинар IV, 1926/27, стр. 223—224; А. Дероко, Архитектура у средњовековној Србији, Бгд, 1953, стр. 157; Ђ. Бошковић (Архитектура средњег века, Бгд, 1957, стр. 291) ову грађевину датира између 1321. и 1331. године.

⁴¹³ Ђ. Бошковић, Арх. ср. века, стр. 283; А. Дероко, Арх. у средњев. Србији, стр. 60, обе грађевине датирају између 1347. и 1352.

⁴¹⁴ Ђ. Б., н. д., стр. 136; А. Д., н. д., стр. 181.

⁴¹⁵ Датирано по Ђ. В., н. д. стр. 136.

⁴¹⁶ Старинар 1932, Ђ. Бошковић, Белешке са путовања, стр. 103.

⁴¹⁷ Ђ. Б. Арх. сред. века, стр. 138.

⁴¹⁸ В. Марковић, Православно монаштво, Ср. Карл., 1920, стр. 121.

⁴¹⁹ А. Д., Арх. у средњој Србији, стр. 184.

⁴²⁰ Старинар 1932, Ђ. Б. Белешке са путовања, стр. 105; Народна енциклопедија: „Велешки манастир св. Димитрија“.

⁴²¹ А. Дероко, На Светим водама Лима. Гласник СНД XI, 1932, стр. 134, сл. 21.

⁴²² Ђ. Бошковић у својој крађој, веома темељној анализи завршетка нартекса Св. Николе, предлаже три могуће варијанте од којих издваја као највероватније прву и трећу. Види: Рушевине Св. Николе у комплексу грађевина манастира Св. арханђела код Призрена, Гласник СНД XI, 1932, стр. 231—233.

⁴²³ Бањска, изузетно, нешто касније добија две куле са западне стране, иако се у доба њеног зидања подижу нартекси искључиво са једном кулом. Ова грађевина је подигнута као краљевски маузолеј. Грађена је под утицајем традиција рашке школе.

⁴²⁴ Б. Вуловић, Црква светог Николе код Куршумлије, сл. 1, 4 и 13, Зборник архитектонског факултета III, 1956/57, св. 7.

⁴²⁵ М. Васић, Архитектура и скулптура у Далмацији, Београд, 1922, сто. 107—111.

⁴²⁶ Једну кулу на западној страни има и црква Богородице Крајинске на Скадарском језеру, која је у XV веку била седиште Зетске епископије. Види: В. Петковић, Преглед црквених споменика, стр. 37; Ђ. Бошковић, Извештај и кратке белешке са путовања, Старинар VI, 1931, стр. 165—167.

⁴²⁷ Арх. Сл. Ненадовић, Шта је краљ Милутин обновио на цркви Богородице Љевишке у Призрену, Старинар V—VI, 1954/55, стр. 205—225, сл. 3, 4 и 25.

⁴²⁸ Рад. Грујић, Прва штампарија у Јужној Србији 1539. године, Гласник СНД XV—XVI, 1936, стр. 85, сл. 2. На дрворезу је приказана кула дрвене конструкције, која је подигнута на остацима старе, оригиналне куле.

⁴²⁹ Ђ. Даничић, Животи краљева и архиепископа српских, стр. 283.

⁴³⁰ П. Поповић, Западно кубе Цркве цара Лазара у Крушевцу са две необјављене слике из половине прошлога века, Старинар IV, 1926/27, стр. 229—233.

⁴³¹ М. Васић, Жича и Лазарица, Бгд., 1928, стр. 125. ских факултета IV, 1957/58, св. 3, стр. 6, сл. 7, приказује калк последњих остатака

⁴³² Ђ. Бошковић, Кубе над припратом манастира Каленића, Старинар V, 1928/29 и 30, стр. 172.

⁴³³ Ђ. Bošković, Le narthex de Cosia avait — il un étalge supérieur, *Bulétinul comisiunii monumentelor istorice*, *Julie*Septembre 1934, anul XXVII, fasc. 81, стр. 23—24.

⁴³⁴ Конзерваторски радови на Новој Павлици, Саопштења I, 1956, стр. 49.

⁴³⁵ Б. Вуловић, Конзерваторске белешке са терена, Зборник архитектонских факултета IV, 1957/58, св. 3, стр. 6, сл. 7, приказује калк последњих остатака киторске композиције. Копија је узета 1952. Данас нема никаквих видних трагова ове фреске, која је ишчезла услед кише и снежних падавина.

⁴³⁶ Ђ. Бошковић, ар. cit., Старинар 1933/34, Белешке са путовања, стр. 283, сл. 9.

⁴³⁷ Види планове Ђ. Бошковића, Гласник СНД, XI, 1932, сл. 1. стр. 232 и А. с. в. стр. 138, сл. 182.

⁴³⁸ J. Ebersolt et A. Thiers, *Monuments de l'art byzantin III, Les églises de Constantinople*, 1913, pl. LUI; и Ђ. Бошковић, Архитектура средњег века, 1957, стр. 150 а.

⁴³⁹ J. Ebersolt et A. Thiers, *Ibidem*, pl. XXXVIII.

⁴⁴⁰ Monuments. de l'art byzantin, IV, 1918, Diehl, Tourneau et Saladin, Les monuments chretiens de Salonique, 199, pl. LXII, LXIII.

⁴⁴¹ Изузетно под утицајем тешких прилика при обнови, избегао је извођење кубета. Уместо њега, Стефан је по целој дужини средњег брода поставио полуобличасти свод, што му је било лакше и једноставније за извођење.

⁴⁴² G. Millet, L'ancien art serbe, Paris, 1919, стр. 149.

⁴⁴³ Тим поводом, у својој студији (Жича, Старица 1906 стр. 143) цитира П. Успенскога (Первое путешествие въ Аѳонскіе монастыри и скиты II, 1, Киев 1877, стр. 9) и Н. Кондакова, н. д. 1902, стр. 38.

⁴⁴⁴ Ђ. Б. Архитектура средњег века, стр. 294, нап. 81

⁴⁴⁵ Ђ. Бошковић, Ibidem, стр. 294; Љ. Караман, Неколико запажања о српској архитектури, Анали Хисторијског института у Дубровнику IV—V, Дубровник 1956, стр. 66.

⁴⁴⁶ Ст. Новаковић, Законски споменици 450; М. Пурковић, Српски патријарси средњег века, Гласник СНД, 1936, књ. XV—XVI стр. 311.;

⁴⁴⁷ Ж. и Л., 1928, стр. 114—116.

⁴⁴⁸ др Л. Мирковић, Старине фрушкогорских манастира, Београд 1931, стр. 48, табла LVI. Остаци Лазарева хаљине се данас чувају у Патријаршиском музеју у Београду, а пренети су из раваничке приправе у Срему.

⁴⁴⁹ Начин покривања раваничког нартекса откривен је приликом конзерваторских радова. Ови трагови налазе се на западном фасадном зиду цркве.

⁴⁵⁰ L'ancien art serbe, Paris, 1919, стр. 153.

⁴⁵¹ Архитектура средњег века, Београд 1957, стр. 292—293.

⁴⁵² Жича и Лазарица, Београд, 1928, стр. 110—119.

⁴⁵³ Два варијетета плана цркава моравске архитектонске школе, Византолошки зборник САН XLIV, кн. 3, 1955, стр. 213—220.

⁴⁵⁴ Наравно, у току излагања М. Васић је напустио ову своју поставку, да би доказивао нешто савим обрнуто!

⁴⁵⁵ Без сумње, по Васићевој хронологији требало би да буде обрнуто. Далеко веће површине раваничких фасада биле би украшене исто тако или чак богатије од лазаричиних, с обзиром на то да су обе грађевине истог ктитора, Лазара који је располагао подједнаким потенцијалним могућностима.

⁴⁵⁶ А. Ш. Мнацаканян, н. д. стр. 603.

⁴⁵⁷ G. Millet, A. A. S. Paris, 1919, p. 150

⁴⁵⁸ Ibidem, p. 152.

⁴⁵⁹ В. Петкови, Ман. Раваница, Београд, 1922, стр. 33—50.

⁴⁶⁰ Ж. и Л., 1928, стр. 227.

⁴⁶¹ Арх. у средњовековној Србији, Београд, 1953, стр. 226.

⁴⁶² Чланак Старохрватски плетер и српски моравски преплет, штампан у јубиларној публикацији посвећеној академику др Миховилу Абрамићу, Сплит, 1958.

⁴⁶³ Архитектура средњег века, Бгд., 1957, стр. 298—299.

⁴⁶⁴ Чланак Неколико запажања у српској архитектури, штампан у Аналима Хисторијског института у Дубровнику, 1956, стр 64—67.

⁴⁶⁵ Hilde Žaloscer, Une collection de pierres sculptées au musée copte du vieux Caire, Le Caire 1948, XVIII.

⁴⁶⁶ Costigan, Sculpture and Painting in Coptic Art, Bulletin de l'Association des Amis de l'Art copte, 1937, 48—58; Karl Ginhardt, Carinthia I, 1942; A. Zaloscer, op. cit.

⁴⁶⁷ Манастир Раваница, Бгд., 1922стр. 33—40.

⁴⁶⁸ Уметност и уметници, Бгд., 1943, стр. 113.

⁴⁶⁹ А. Дероко, Старохрватски плетер и српски моравски преплет, стр. 257.

⁴⁷⁰ Ibidem, види: сл. 3 и 5.

⁴⁷¹ ВИДИ: И СНЕГиров; Древний восток, стр. 203; Contenau, La Glyptique SyroHittite, Paris, 1922, t. XLI, 309a и 309b.

⁴⁷² Ђ. Бошковић, Архитектура средњег века, 1957, стр. 91.

⁴⁷³ Оп. с., Стр. 93—94.

⁴⁷⁴ Љ. Караман, Осврти на нека питања из археологије и повијести уметности, Старохрватска пројекта, III, св. 2, 1952, стр. 94—95.

⁴⁷⁵ H. Zalosaer, Ibidem XVIII.

⁴⁷⁶ А. Ш. Мнацаканян, н. д. глава II.

⁴⁷⁷ La Roche, L'airchiteotiure hindoue, I, fig. 18.

⁴⁷⁸ H. Glück, Die ehrstliehe Kunst des Ostens.. Berlin 1923, 7.

⁴⁷⁹ H. Zaloscar, op. c.

⁴⁸⁰ Случај на Грегоревој цркви у Ани, на катедралној цркви у Хахпату или Ахтамару.

⁴⁸¹ Mchet, Mren, Aш, Ahtamair.

⁴⁸² В. Ђуровић, Житије Симеона Немање од Стевана Првовенчаног, Светосавски Зборник, кн. 2, 1939, стр. 73—74.

⁴⁸³ Међу овим мотивима залажена је домаћа стока, али и животиње којима није било места у српском поднебљу. Другом приликом, нешто касније, 1215. године (види: Anstoerta, Fontes rerum austriacarum V, 22 и К. Лиречек, Н. Радонић, И., с. II, 1952 стр. 290), приликом Стефановог састанка са угарским краљем Андријом II у Равну цитира се да је Стефан од угарског краља добио на уздарје исту врсту животиња.

- ⁴⁸⁴ И. Николајевић-Стојковић (Прилог проучавања византијске скулптуре од 10. до 12. века из Македоније и Србије, Зборник радова Византолошког института САН, XLIX, књ. 4, 1956, стр. 181) налази да су још раније, у XI веку, транспонирани мотиви са текстила на камен.
- ⁴⁸⁵ J. Ebersolt, *Les arts somptuaies de Byzance. Étude sur l'art impérial de Constantinople*, 115—145, фиг. 54.
- ⁴⁸⁸ Ђ. Даничић, *Живот светог Симеуна и светог Саве*, стр. 224.
- ⁴⁸⁷ Види: Robinson Gertrude, *The iconography of textiles*, 365—371, *Atti del V congresso internazionale di studi Bizantini*, Roma, 1940. На таписарији Музеја у Берлину (ор. с, т. CXVI) се види нешто као далека реминисценција у обради крила апокалиптичних коња, као и на представама птица у моравским тимпанима прозора. Нешто слично се налази и на тепиху Ватиканског музеја (ор. с, т. CXVII) у представљању крила слободне коњске фигуре.
- ⁴⁸⁸ Ј. Ковачевић, *Средњовековна ношења балканских Словена*, Београд, 1953, стр. 195.
- ⁴⁸⁹ Ј. Ковачевић, ор. с. стр. 196.
- ⁴⁹⁰ Н. Мавродинов, *Боянската црква*, 1943, Т. XXIV.
- ⁴⁹¹ Н. Мавродинов, ор. с, табла V.
- ⁴⁹² Види: др Ј. Мирковић, *Старине фрушкогорских манастира*, Београд 1931, стр. 48—50, табле LIV и LV.
- ⁴⁹³ Св. Радојчић, *Старе српске минијатуре*, Бгд., 1950.; Св. Радојчић, *Уметнички споменици манастира Хиландара*, (Зборник радова Византолошког института XLIV, књ. 3, 1955); Св. Радојчић, *Српске минијатуре XIII века*, (Глас САН, 234, књ. 7, 1959).
- ⁴⁹⁴ Св. Радојчић, *Уметнички спом. ман. Хиландара*, стр. 169.
- ⁴⁹⁵ Св. Радојчић, *Старе српске минијатуре*, стр. 6. и од истог писца, *Српске минијатуре XIII века*, стр. 56.
- ⁴⁹⁶ Св. Радојчић, *Старе српске минијатуре*, стр. 64.
- ⁴⁹⁷ На ово је већ упозорио Св. Радојчић. Види: Јеванђеље на пергаменту САН, бр. 227, Јеванђеље бечке Народне библиотеке бр. 32 (у словенској збирци), затим у хиландарској ризници четворојеванђеље из 1370. године, бр. 21, Цветни триод из друге половине XIV века итд. (Св. Радојчић, *Уметнички споменици Хиландара*, Зборник радова САН, XLIV, Византолошки институт књ. 3, 1955, стр. 168).
- ⁴⁹⁸ Св. Радојчић, *Уметнички спом. ман. Хиландара*, стр. 165.
- ⁴⁹⁹ Ове још непубликоване податке саопштио је на седници Археолошког института историчар уметности Павле Мијовић, који је 1962. посетио Синај.
- ⁵⁰⁰ J. Strzygowski, *Die Miniaturen des serbischen Psalters*, Wien 1906, стр. 133—135.
- ⁵⁰¹ Види: *L'art byzantin chez les Slaves*, II Partie, Paris 1932, A. J. Nekrasov, *Les frontispices archicuraux dans les manuscrits russes avant l'époque de l'imprimerie*, t. XXXVIII, p. 253.
- ⁵⁰² *Ibidem*, стр. 261, сл. 82.
- ⁵⁰³ Види: *Atti de V Congresso internazionale di studi bizantini*, Roma, 1940, XVIII, чланак О. Osieczkowska *Noes sur la décoration du manuscrit grec Czartoryski 1801 st sur l'ornement byzantin*, стр. 334—339, т. XCII, сл. 1, 2 и т. XCIII, сл. 1. У истоме рукопису на једној заставици (т. XCI, сл. 1 и 2) налазе се аналогје за орнаменту живописа на колонетима равничких стубаца у поткуполном простору. Види и K. Weitzmann, *Die byzantinische Buchmalerei des IX und X Jabrhunderts*, Berlin, 1935. т. XXIII *Patmoski Cod. 43* и московски примерак *Cod. 226* или LXXIX париски примерак *Cod. 68*
- ⁵⁰⁴ Ch. Diehl *La Peinture byzantine*, Paris 1933, pl. LXXXIV.
- ⁵⁰⁵ *Ibidem*, pl. LXXV.
- ⁵⁰⁶ K. Weitzmann, *Die byzantinische Buchmalerei des IX und X Jabrhunderts*, Berlin 1935, t. LXXIX.
- ⁵⁰⁷ Св. Радојчић, *Српске минијатуре XIII века*, стр. 67, сл. 53 у Глас САН, CCXXXIV, књ. 7, 1959 год.
- ⁶⁰⁸ Димитриј Ајналов, *Trois manuscrits du XIVe siècle à l'exposition de l'ancienne Laure de la Trinité à Sergiev*, стр. 251, сл. 79 у *L'art byzantin chez les Slaves*, II Partie, Paris 1932.
- ⁶⁰⁹ Ch. Diehl, *La Peinture byzantine*, Paris, 1933, pl. LXXXVIII.
- ⁸¹⁰ М. В. Щепкина, *Болгарская минијатура XIV века*, Москва 1963, стр. 50.
- ⁵¹¹ *Славјанский и восточный орнамент по рукописям древняго и новаго времена*, Пбург 1887.
- ⁵¹² А. Ш. Мнацаканян, н. д. сл. 837 и 838 а, б, с.
- ⁵¹³ Ово је већ раније приметно Св. Радојчић (*Српске минијатуре XIII века*, Глас САН CCXXXIV, књ. 7, 1959, стр. 64, сл. 52), мада у погледу обраде глава аждаја већу сличност налазимо у минијатурама код А. Ш. Мнацаканян, ор. cit стр. 516 и 517, сл. 1023 и 1024.
- ⁵¹⁴ Види: Зборник радова Византолошког института, књ. 7, 1961, чланак Ј. Бурић и Р. Иванишевић, *Јеванђеље Дивоша Тихородића*, сл. 6.
- ⁵¹⁵ Ор. с, т. XIV, сл. 8.
- ⁵¹⁶ Ор. с, стр. 221, сл. 522.
- ⁵¹⁷ *Ibidem*.
- ⁵¹⁸ *Sirarpie der Nersessian, Manuscrits arméniens illustrés*, Paris, 1937, Album p. 6. pl. I—IV.

- ⁵¹⁹ S. d. Nersessian, op.e. II, Јеванђеље по Јовану из 1214, т. XI, затим по Матеју, т. XIV и по Луки из 1230, т. XV, кас и т. XVIII, XIX и XXI,
- ⁵²⁰ Ibidem, сл. 841.
- ⁵²¹ Види А. Дероко, Арх. у средњов. Србији, Бгд, 1962, стр. 178, сл. 287.
- ⁵²² Г. Н. Чубинашвили, н. д. 1957, т. 138. Розете на сребрном оквиру иконе Јована Крститеља која се сада налази у музеју у Тбилисију.
- ⁵²³ В. Петковић, Le roman d'Alexandre illustrée de la Bibliothèque Nationale de Belgrad, стр. 341, т. XC 2, Atti del V Congresso internazionale di studi bizantini, Roma, 1940, XVIII.
- ⁵²⁴ Св. Радојчић, Старе српске минијатуре, Бгд, 1950, стр. 6.
- ⁵²⁵ Ibidem, стр. 7. Нешто раније В. Петковић, у анализи грачаничког живописа је запазио да се такви утицаји осећају (Преглед..., стр. 83).
- ⁵²⁶ На Велућу сам лично могао доћи до података приликом истраживачких радова на овом споменику, које сам изводио октобра 1960.
- ⁵²⁷ На исти начин као и Љубостиња, изведена је Руденица. Уместо да покаже непосредну и искрену конструкцију зидања па и камену пластику, на Руденици су ове оригиналне партије уништене касније рестаурацијом, док се оригиналне површине фасада могу још видети само у публикованим студијама (G. Millet, L'Ancien art serbe, Paris, 1919, сл. 213) Поред имитације алтернираних редова камена, опеке и розета, испод горњег хоризонталног венца, на последњем имитованом реду тесаника изведен је орнамент преплата.
- ⁵²⁸ Упореди орнаменте а, b, c и d са орнаментом у каменој пластици тимпана северног прозора на западној фасади и на западном прозору у средњој зони јужне фасаде (т. XXXVI, XLIV); затим орнаменте е и f, са идентичном плетеницом, која уоквирује прозор трифоре на западној фасади цркве (т. XXXV).
- ⁵²⁹ Упореди Z. Jane, Орнаментна фресака, Бгд, 1961, т. XXX, XXXIV и XXXIII
- ⁵³⁰ Z. Jane, Ibidem, т. XLVIII.
- ⁵³¹ Α. ΕΡΓΟΠΟΥΛΟΥ, Η ΨΗΦΙΔΩΤΗ ΔΙΑΚΟΕΜΝΗΚ ΤΟΥΝΑΟΥ ΤΩΝ ΑΠΟ ΛΩΝ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ, ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ, 1953, ΠΙΝΑΞ 41,2.
- ⁵³² Г. Шкриванић, Оружје. ..., Бгд, 1957, т. VII
- ⁵³³ G. Millet, La peinture, fasc. II, 1957, pl. 99, 4 и 9.
- ⁵³⁴ На св. гори у живопису манастира Дахијара на конзоласто испуштеном венцу у висини дрвених затега; види: G. Millet, Recherches sur l'iconographie de l'Évangile, Paris, 1960, fig. 5 и 6.
- ⁵³⁵ Види: орнаментални украс испод потписа ктитора у цркви Ђурђевих стубова у Будимљи (L'art byzantin chez les Slaves IV, Paris 1930, чланак G. Millet, Etude sur les églises des Rascie, стр. 160).
- ⁵³⁶ В. Петковића, Жича, Старинар 1909, стр. 61, на лучном оквиру фигуре св. Стефана; G. Millet, La peinture, fasc. I, pl. 56, 3;
- ⁵³⁷ П. Миљковик-Пепек, Умилителни мотиви, Зборник на Археолошкиот Музеј, 1958 Скопје, т. VIII, орнамент на архиволти иконостасне фреске св. Богородице Пелагонитисе или на капителу североисточног ступца.
- ⁵³⁸ Г. Шкриванић, н. д. табла X
- ⁵³⁹ Fritz Fichtner, Wandmalereien der Athosklöster. Berlin, 1931, t. 21; G. Millet, Recherches ..., fig. 147.
- ⁵⁴⁰ Архитектура у средњовековној Србији, Бгд, 1962, стр. 176, 77, сл. 285—6.
- ⁵⁴¹ Јубиларна свеска посвећена др м. Абрамићу, Чланак „Старохрватски плетер и српски моравски преплет, 1958, стр. 252—260.
- ⁵⁴² Приморски утицаји у српској уметности Средњег века, Алманах Јадранске страже, стр. 513; Прилози, књ. X, 1930, Црква св. Ђорђа у Младом Нагоричану и њено доба, стр. 41.
- ⁵⁴³ О средњовековној скулптури на црногорском Приморју.
- ⁵⁴⁴ Прилог проучавања византиске скулптуре од 10—12. века из Македоније и Србије, Зборник радова САН XLIX; Византолошки институт 1956, књ. 4, стр. 185.
- ⁵⁴⁵ L'Architecture medievale en Serbie et en Macadonie, Ecratto del corsi di cultura sull'arte iravannate e bizantina, Ravenna 1963, стр. 46.
- ⁵⁴⁶ Раваница, стр. 33—39. и Преглед црквених споменика, Бгд, 1950, стр. 273.
- ⁵⁴⁷ L'Ancien art serbe, 145.
- ⁵⁴⁸ L'Ancien art serbe, 146, 150.
- ⁵⁴⁹ Clédât J., Le monastère et la nécropole de Baouit, Le Caire 1904—1916, т. XIII, pl. XL, LXXX.
- ⁵⁵⁰ Проф. Св. Радојчић сматра да ова пластика датира из XII века. Види: Уметнички споменици Хиландара, Зборник радова Византолошког института САН, књ. 3, 1955, стр. 187.
- ⁵⁵¹ Vogué, Synie centrale II, pl. 148.
- ⁵⁵² J. Strzyoowski, В. А. Е, сл. 457, 458.
- ⁵⁵³ G. Millet, L'Ancien art serbe, Paris, 1919, стр. 145.
- ⁵⁵⁴ Св. Радојчић, Ibidem.
- ⁵⁵⁵ J. Ebersolt, A. Thiers, Monuments de l'art byzantin III, Les églises de Constantinople, 1913, pl. 31, 239, fig. 120 и pl. 221, fig. 9, 10 и 110.
- ⁵⁵⁶ Diehl, Tourneau, Saladin, Les Monuments chretienne de Salonique IV, Paris, 1918, pl. LIII.
- ⁵⁵⁷ L'Ancien art Serbe, Paris, 1919, str. 146.

⁵⁵⁸ Ibidem, 149.

⁵⁵⁹ Ibidem, 150., ..

⁵⁶⁰ Може се поставити питање хронологије парапетних плоча, хиландарског ексонартекса. Ниједна од ових не лежи нормално уклопљена на своме месту, а добија се утисак присилног углављивања у архитектуру бифоралних отвора. Занимљиво је да се на примерцима постављеним на северном двојном отвору осећају чврсте руке грчког клесара, који је навикао да врло круто преноси у камен цртеже мотива. Насупрот томе, пластика која украшава архиволте јужне бифоре заједно са розетама, припада стилу и техници клесања српских скулптора.

⁵⁶¹ G. Millet (Ibidem, 149) га датира, на основу убедљиве сличности са каменом пластиком у долини Мораве, у време Лазара и Марка. И. Николајевић-Стојковић (Прилог проучавању византијске скулптуре од 10 до 12. века из Македоније и Србије (Зборник радова Византолошког института САН XLIX, књ. 4, 1956, стр. 182—4) га датира у XII век:

⁵⁶² Ђ. Бошковић, Белешке са путовања, Старинар, 1932; стр. 91.

⁵⁶³ У ранијем тексту је на исти начин указано на сличност другостепене архитектонске пластике и њених детаља, као што су профили венаца, профили пиластера на фасадама, употреба боје у полихромисању фасада итд. Сво није, нити може да буде случајно. Управо, то су индиције које иду у прилог тумачењу да се на македонским споменицима, хронолошки старијим од оних у Поморављу, почео да развија нови стил и у архитектури и у каменој пластичној декорацији.

⁵⁶⁴ Ископавања која је у лето 1963. изводио Покрајински завод за заштиту споменика културе у Приштини, пружила су драгоцен материјал у том погледу.

⁵⁶⁵ Види: К. Петров, Два примера утицаја приморске архитектуре на средњовековне македонске споменике, Анали Хисторијског института ЈАЗУ у Дубровнику, 1957/59, VI/VII, стр. 143—147; М. Васић, Приморски утицај у српској уметности средњег века, Алманах јадранске страже, стр. 515, у коме се изражава мишљење да се скулптоване розете у српској архитектури не могу ни замислити без утицаја Приморја и његовог посредовања.

⁵⁶⁶ др В. Ђурић, Настанак градитељског стила Моравске школе, Зборник за ликовне уметности 1, Н. Сад, 1965, стр. 35—68.

⁵⁶⁷ Неколико запажања о српској архитектури, Анали Хисторијског института ЈАЗУ у Дубровнику, IV—V, 1956, стр. 49—69.

⁵⁶⁸ E. Drioton, Boiseries Copte de style pharaonique, Bulettein de la S. A. C, 1958—60, инв. бр. 3532.

⁵⁶⁹ A. A. C, стр. 150.

⁵⁷⁰ Revue de lart chretien, 1898, p, 188, pl. XII.

⁵⁷¹ A. Hamilton, Byzantine architecture and decoration, London, 1933, стр. 111, сл. 36.

⁵⁷² F. Mesesnel, Mittelalterische figurale Skulpturen im heutigen Sudserbien, Atti del V congresso internazionale di studi byzantini, Roma, 1940, стр. 257—265.

⁵⁷³ Види: Н. П. Кондаков, Македонија, 1909, стр. 236, т. III, F. Mesesnel, Средњовековни споменици у Охриду, Гласник СНД, XII, 1933, стр. 157. Уколико их Кондаков добро датира на крај XIII века, мада ми изгледа, на основу прецизног резања и живе интерпретације мотива, да могу да буду и нешто млађа.

⁵⁷⁴ Види D. A. Chr. IV, 1921, стр. 1917.

⁵⁷⁵ Ibidem, 1952, стр. 2473.

⁵⁷⁶ H. Decker, Italia romanica, Wien und Munchen, 1958, стр. 201.

⁵⁷⁷ Dr H. Wilde, Brassa, Berlin, 1909, стр. 128, сл. 196, у издању Beitrage zur Bauwissenschaft, Heft 13.

⁵⁷⁸ D. A. Chr. XIII, 1937, стр. 135.

⁵⁷⁹ Et. Drioton, Ibidem, t. XV, pl. VIII.

⁵⁸⁰ J. Strzygowski, B. A. E. II, сл. 674, 79, 87, 89.

⁵⁸¹ Далеко јаче везе са оваквим распоредом украса осећају се у пластици црква Владимирско-суздалске области у Русији.

⁵⁸² Аутентични текст натписа исписан црвеним словима у фреско техници на северном зиду донжон куле, такозване Лазарево куле.

⁵⁸³ Не треба заборавити да је манастир Раваница уживао огромна феудална добра. О томе сведочи препис хрисовуље са почетка XVII века. Још каснији препис (који се чува у библиотеци манастира под инв. бр. 223, направљен 22. априла 1768, за време проигумана Стефана) бележи да је манастир имао 148 приложених села, 5 панађура, 3 скеле на Морави, а од мајдана сабирао 150 литара сребра годишње (види сл. 5).

⁵⁸⁴ Овај вредни и предузимљиви човек је 1844, за време А. Карађорђевића, када је било донето прво начелно решење о оправци манастира Раванице (Државни архив СР Србије у Београду, акт под ознаком ФV186/1844), у комисији образованој при Високославном попечитељству просвештенија, био одређен, за надзорног члана за рестаураторске радове на цркви. Касније су радови на изградњи конака извођени углавном помоћу руском (Ј. Веселић, Опис манастира у Срби I, стр. 49).

⁵⁸⁵ Универзитетска библиотека у Болоњи, Збирка грофа Марсилија, Сло венски рукописи, № 103, стр. 115, 1 232r234r.

⁵⁸⁶ Споменик Српске краљевске академије наука, бр. III, стр. 83—84.

⁵⁸⁷ Др В. Р. Петковић, Манастир Раваница, Бгд, 1922, стр. 6.

⁵⁸⁸ Ови радови, које сам водио као надзорни архитекта Завода за заштиту и научно проучавање споменика културе СР Србије, извођени су 1956. и 1957.

⁵⁸⁹ F. Kanitz, Serbien — Leipzig 1904, стр. 271, цртеж из 1887. и F. Kanitz, Византијски споменици по Србији, Беч.

⁵⁹⁰ Све до бегства монаха које је обухватио талас Арсенијеве сеобе 1689. године, црква је била сачувана у првобитном изгледу. Те године, раванички житељи су напустили манастир који је остао без иједног монаха, пуних 30 година. У том периоду срушена је Лазарева припрата, а са цркве је опљачкано олово. Поред тога, незаштићена грађевина је страдала од времена и непогода. Ближи опис тадашњег изгледа манастира дао је јеромонах Стефан који је на повратку угледао рушевине (Ј. Стојановић, Записи и натписи I, 2066). Овај предузимљиви даскал, једини од преживелих раваничких јеромонаха, када се вратио натраг, одмах је предузео оправку цркве и о тим радовима оставио натпис на постољу централног кубета са јужне стране. Радови предузети под руководством Стефана извођени су, строго узевши, доста примитивно, без рестаураторских тенденција, али је ипак колико су прилике дозвољавале, извршена заштита цркве од даљег пропадања.

До конзерваторско рестаураторских радова 1957. и 1958, кровни покривач је био положен на дрвену подлогу. Овај начин покривања први је извео јеромонах Стефан. Подаци млађег датума говоре да су прекривања извођења и за време игумана Дионисија Поповића 1844 (Државни архив СР Србије у Београду, акт заведен под шифром ФV186/1844). Најзад, око 1910, извршено је још једно прекривање лимом аустријске фирме Teschen.

Радови извођени нестручно и у разним етапама, умногоме су изменили првобитну игру кровова. Подужни краци крста и бочни нижи делови били су покривени двосливном кровном конструкцијом, док су надзици, који истичу крстообразно решење у крововима, били порушени. Централно кубе и четири мала кубета добили су надзитке, те је на тај начин жива ондулациона линија крова замењена равном октогоналном линијом.

⁵⁹¹ Детаљне петрографске податке о структури камена дала ми је инж. Душица Вуловић, геолог, стручњак Геолошког завода СФРЈ у Београду.

⁵⁹² исти мајдан Лазар је користио за грађење Лазарице, а касније је експлоатисан и за подизање Каленића.

⁵⁹³ Као што је случај на Св. Николи куршумлијском.

⁵⁹⁴ До данас у целини очувани део сокла налази се у нартексу уз западни зид наоса. На осталим местима, са спољних страна, унуиштен је 1899, када је замењен данашњим од црвеног пешчара, који без икакве логичне везе обухвата цркву заједно са Стефановим нартексом. Поставио га је тадашњи старешина архимандрит Јосиф (Чед. Марјановић, Раваница, Темнићки Зборник, III, 1936, 116). Том приликом је испред улаза у нартекс са западне стране израђена мозаична калдрма ситног разнобојног облукта у којој је декоративно исписана 1899. година.

⁵⁹⁵ у току конзерваторско рестаураторских радова на цркви, 1957, кубету је враћен првобитни изглед, а главно и северозападно мало кубе, због сумњивих пукотина морали су бити утегнути армиранобетонским прстеновима, који су постављени у висини ослонаца калота, а маскирани озупчаним венцима.

⁵⁹⁶ Тек касније, када је за време сеобе под Арсенијем 1690. братство напустило манастир, овај споменик је опустео и тридесет година остао без стараоца. Неоспорно, тада је са цркве опљачкано олово, а припрата срушена (Ј. Стојановић, Записи и написи, III, 5302).

⁵⁹⁷ Проф. А. Дероко, Монументална и декоративна архитектура у средњовековној Србији, 1953, стр. 60, 153. и 217) наводи да су кроз наш средњи век монументалне црквене грађевине биле углавном покриване оловом, само, док је у рашкој групи споменика покривање извођено преко дрвене оплате, у косовскометохиској, македонској и моравској групи грађевине су покриване оловом директно преко сводова.

⁵⁹⁸ Државни архиви, документа заведена под шифром ФV186 из 1844, у извештају бр. 19, је игуман Дионисије Поповић упутио Високославном попечитељству просвештенија.

⁵⁹⁹ Из овога није тешко извући закључак да је концепција петкуполне грађевине преузета са Милутинових споменика, да је исто тако невешто интерпретирана као и раније, и да је примењена на штету конструктивне логике, у циљу постизања спољашњег ефекта за којим се у овој градитељској епохи очигледно тежило.

⁶⁰⁰ Оригинални делови старог сокла могу се видети још у нартексу.

⁶⁰¹ За време радова на цркви ово се могло констатовати на многим опекама на којима су се одржали трагови боје, нарочито у поткровљу данашњег нартекса, у његовој унутрашњости испод обијеног малтера, на соклу и на северозападном углу цркве. Изгледа да је боја употребљавана како ради постизања јачег полихромног ефекта, тако и ради заштите опеке од влаге. У првом случају приликом рада, и поред највеће пажње мајстора, да спојнице изведе што чистије, дешавало се да малтером пређе и на уграђивани материјал, ради чега се враћао и освежавао боју опеке. Сем тога, састав боје изгледа да је справљан са неком врстом уља, које је продрло у порозну опеку и штитило је од атмосферилуја.

⁶⁰² Не могу да обиђем и ову напомену. Посетилац, који ујесен дође у манастир, уживаће у реткој колористичкој слици, негде пред крај дана при заласку

сунца, када се црква, уоквирена огромним крошњама кестенове шуме, купа у дифузној светлости боје старог злата сасушеног лишћа и када сама трепери у топлим тоновима својих фасада.

⁶⁰³ Као најсигурнији доказ овоме може да послужи налаз црвеног краплака на опеци првобитног сокла која је била врло рано покривена супструкцијама северног зида касније дозиданог Лазаревог нартекса на споју са западним зидом цркве.

⁶⁰⁴ Љ. Стојановић, Записи и написи, књ. III, 1905, 5307.

⁶⁰⁵ Др Влад. Р. Петковић, Манастир Раваница, Бгд, 1922, стр. 14.

⁶⁰⁶ На основу ових података је омогућено датирање северних врата на западном зиду цркве о чему ће бити више говора у поглављу о ширем и комплекснијем решавању питања доградње Лазаревог нартекса.

⁶⁰⁷ О овоме иначе старијем нартексу, биће речи после одељка о новијем, Стефановом нартексу. Мада би било логичније у излагању ићи хронолошким редом и писати најпре о ранијој доградњи, ја сам учинио обрнуто због тога што се данас, прилазећи грађевини, суочавамо прво са оним што је пред нама. О старијем нартексу се у научној литератури до данас, знало само да је постојао, а време доградње, архитектонске форме и облици пластике, нису били познати. Тек после архитектонско археолошких и конзерваторских рекогносцирања и сондажних испитивања темеља, зидова и живописа откривени су многи нови подаци. У студији је задржан редослед научноистраживачког поступка и метода примењеног на самом терену, тако да се најпре упознаје са оним што је пред нама, па тек са оним што објекат скрива.

⁶⁰⁸ На личност овог предузимљивог раваничког јеромонаха узгред се осврнуо Младен Лесковац, (Српска књижевност у Војводини до Велике сеобе, Војводина, књ. I, Нови Сад, 1939, 438 и 439), а детаљнији приказ дала је др М. Ћоровић-Љубинковић (Даскал јеромонах Стефан, Рад војвођанских музеја, Нови Сад, 1956, стр. 73—80).

⁶⁰⁹ Натпис је погрешно публиковао Љ. Стојановић (Записи и натписи, књ. II, Бгд, 1903, бр. 2399), а исправио га је др Влад. Р. Петковић (Манастир Раваница, Београд, 1922, стр. 14, напомена 60). За детаљнији опис стања цркве и нартекса види: Љ. Стојановић р. с, књ. III, бр. 5307, са опширнијим коментаром др М. Ћоровић-Љубинковић, о. с, стр. 75.

⁶¹⁰ Проф. Пера Поповић (Западни зид манастира Раванице, Прилози, V, 1925) је одушевљено писао о лепоти западне фасаде коју нарушава призидани цартекс. Аутор каже да је „несхватљиво како је доцније неки архитект имао срца да преко ње зида неестетичну припрату, којом је упропастио све њене красоте?”.

⁶¹¹ Љ. Стојановић, о. с, III, 5304, 5, 7 и 8; др М. Ћоровић-Љубинковић, о. с, стр. 75.

⁶¹² Др Влад. Р. Петковић (Манастир Раваница, Бгд, 1922, стр. 32—33) чудном омашком наставља да криторски модел, који држе Лазар и Милица, нема нартекса уз западни зид цркве. Највероватније му се ова грешка поткрала због тога што се ослањао на потпуно произвољни цртеж Пашка Вучетића, публикован у истој студији (сл. 19, стр. 44). Види и: Преглед црквених споменика кроз повесницу српског народа, Београд, 1950, стр. 272.

⁶¹³ М. Васић, Жича и Лазарица, Београд, 1928, стр. 137.

⁶¹⁴ Ђ. Бошковић, Питање нартекса и ексонартекса, СКГ, 1. V 1934, стр. 51. и Архитектура средњег века, Бгд, 1957, стр. 293.

⁶¹⁵ А. Дероко, Архитектура у средњовековној Србији, Београд, 1953, стр. 234.

⁶¹⁶ Др М. Ћоровић-Љубинковић, (о. с. стр. 73), истине да се на Стефанове летописне белешке може поуздано ослонити као на сигуран историјски извор коме, чак приписује и извесну књижевну културу.

⁶¹⁷ Љ. Стојановић, о. с, 5305.

⁶¹⁸ Други летопис помера овај догађај за годину дана касније, Гласник СУД, XX, стр. 8.

⁶¹⁹ Др Влад. Р. Петковић, Манастир Раваница, Бгд, 1922, стр. 11—14.

⁶²⁰ Љ. Стојановић о. с. III, 5307.

⁶²¹ Ibidem, I, 1895.

⁶²² После свега тога, манастиру Раваници је добро дошла тако снажна фигура као што је био јеромонах Стефан. Крајем XVII и почетком XVIII века он је одиграо велику улогу као рестауратор који је из пепела и рушевина подигао готово цео манастирски комплекс. Његова заслуга се нарочито огледа у томе, што је продужио живот споменику без неких тежих последица по његову оргиналност. Он је био реалан човек. Према скромним и оскудним могућностима, уз велике напоре и жртве, он је обезбедио цркву од другог, исто тако опасног непријатеља. На цркви која је 28 година била препуштена разарачком дејству и Турака и атмосферских непогода, најпре је извео рестаурацију цркве, а затим обнову нартекса. У ондашњој средини, он је био културан човек. На жалост, још непроучена књижевна вредност његових летописа не омогућава да му се одреди одговарајуће место у нашој средњовековној књижевности (Др М. Ћоровић-Љубинковић, о. с, стр. 73). Поред литерарног рада, Стефан је у обновљеној Раваници устројио школу за свештенике у којој је био учитељ, па је по томе и добио назив „даскал”.

⁶²³ Др Св. Радојичић, Потрети српских владара у средњем веку, Скопље, 1934.

⁶²⁴ Занимљиво је да је Стефан конзолу са главом животиње раширених чељусти, постављајући је на јужни зид свог нартекса дигао релативно високо. Ово наводи на помисао да је Стефан, пошто је добро познавао раније место оваквог елемента, ишао за тим да га на фасади баш дигне на ову висину.

⁶²⁵ Др Влад. Петковић, Раваница, Београд, 1922, стр. 5—7.

⁶²⁶ У доњем десном углу розета је била оштећена и за време ранијих оправки неуко рестаурирана. Два фрагмента радијално распоређених елемената двојне траке заменила су места.

⁶²⁷ Орнаментални мотив лозице није правилно изведен. На спојници између лучних тесаника, других по реду са обеју страна, лозица се не повезује, што је уследило грешком клесара, али ова грешка не ремети општу композицију пластике на бифори.

⁶²⁸ Проф. Ђ. Бошковић, (Дечани, Београд, 1941, стр. 66. и 74), је за сличан пример на дечанској пластици нашао изванредно тумачење.

⁶²⁹ ДАБ, 1844, ФУ186.

⁶³⁰ То су преостали делови лучних тесаника спремних за широке архиволте на угаоним просторима грађевине са северне и јужне фасадне стране или за архиволте на забатним странама кракова крста. На пример мотив преплета са кубета одговара тачно својим мерама широкој архиволти на западној страни северне фасаде.

⁶³¹ О овим архиволтама види: стр.

⁶³² Тако је један лучни тесаник, вероватно извађен из рушевина, био уграђен у лук на северном краку крста, док је други фрагмент био употребљен на кровном венцу изнад источног прозора главног кубета.

⁶³³ Необично важан податак у погледу на начин резања пластике открио сам на северној архиволти; на првом лучном тесанику, у пети лука са источне стране. На њему су остали, за читаву половину доње површине намењене за декоративни украс, видни трагови цртежа припремљеног за клесарску обраду. Остаци цртежа очигледно показују да се мајстор служио цирклом којим је угребавао правилне облике кругова или дел ова кружних линија. Међутим, на горњој конвексној површини суседног тесаника, пронашао сам такође угребан траг цртежа, али изведен: слободном руком, који је накнадно делимично уништен, када је тесаник прерађиван за ову архиволту (сл. 25).

⁶³⁴ Већ поменути лучни тесаник у источној пети архиволте на северном забату крака крста, јасно открива поступак по коме је клесар прилазио изради камене пластике (сл. 25). Најпре су били припремљени лучни тесаници са равно обрађеном чеоном страном архиволте, затим се, вероватно према одговарајућем угледном примерку, приступило преношењу декоративног мотива на равну камену површину. При овом поступку очигледно је да шаблон није полагао директно на камен преко кога би се копирао цртеж, већ је цртеж слободно преношен на камен уз помоћ чисто геометријских спекулација. Преко већ спремљеног цртежа, угребаног у камен металним цирклом приступало се вађењу површина између исцртаних орнаменталних мотива. Насупрот томе, исцртани орнаментални мотиви су остајали у предњој, тангентној равни тесаника. С обзиром на то да је равна позађа обично била у сенци пластичних елемената, на њу се није обрађала пажња приликом обраде. Већ при моделовању декоративних елемената пуна трака је дељена косим засецањем по њеној подужној осовини на две паралелне траке. Тек на крају је извођено засецање њених спољних ивица. Коси зарези по осовини траке нису никада силазили до дубине површине позађа за које се држи пластика, већ су увек били плићи. Међутим, ређи су зарези на спољним странама траке са потпуно закошеним бочним ивицама, док су чешћи са делимичним закошењем (сл. 25).